

O AUTORSTVU PJESME »SPAHIJA I KMET«.

U svojoj raspravi: Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848, JIČ II, 1963, str. 8, osvrnuo sam se ukratko na pjesmu »Spahija i kmet«, koju sam našao u ostavštini D. Kušlana, pisanu starim, »ilirskim« pravopisom, i koju sam zbog toga smatrao njegovom. »U ostavštini njena autora, Dragutina Kušlana« — rekao sam — »sačuvan je, doduše, rukopis neobjelodanjene pjesme *Spahija i kmet*, u kojoj se — u obliku alegorije — naviješta odmazda spahiji za njegovu nevjeru prema kmetu, ali se ne može pozudano utvrditi vrijeme njezina postanka. Iz kasnije publicističke djelatnosti Kušlanove vidi se da je i on pridavao glavno značenje nacionalno-političkim pitanjima«.

Međutim, kasnije sam u »Arhivskoj građi o jugoslov. književnim i kulturnim radnicima« II, 1931, 278, od A. Ivića, naišao na podatak u izvještaju šefa zagrebačke policije Schadeka ministru policije od 17. III 1864. o tome da prilaže prijepis balade »Spaija i seljak« od »poznatog književnika« Bogovića, koju je Deželić uvrstio u svoj kalendar »Dragoljub« (za g. 1864).

Uvid u taj kalendar potvrdio je ispravnost ovog podatka a usporedba petoro strofa posvjedočila istovetnost s tekstom sačuvanim u Kušlana. Naime, u drugom dijelu »Dragoljuba, hrvatskog kalendara za prestupnu godinu 1864«, u kojem je njegov urednik Gj. Stj. Deželić, pod zasebnom paginacijom, donio različite književne tekstove, na prvom se mjestu (str. 1—3) nalazi pjesma s naslovom: »*Spaija i seljak. Balada. Od Mirka Bogovića*«. Osim pravopisa ima u njoj samo nešto neznatnih stilističkih promjena.

Premda je urednik Đ. Stj. Deželić u svojoj »galeriji jugoslovenskih spisatelja« dao u »Dragoljubu« za g. 1863. opširan prikaz Bogovićevega života i rada (69—105), s dosta vrijednih podataka, nije o spomenutoj pjesmi ništa saopćio, a nije to uradio ni A. Barac u svojoj temeljitoj studiji o Bogoviću u radu JAZU 245, 1933. Prema tome, iako je sada autor pjesme nesumnjivo utvrđen, ostaje i dalje otvoreno pitanje kada je ta pjesma nastala.

Jaroslav Šidak

ZLATKO KLÁTIK, SLOVENSKA PROBLEMATIKA V CHORVATSKOM ČASOPISE DANICA ILIRSKA, Historický časopis XII, 1964, 374—387.

Slovački književni historičar Zl. Klátik, koji napose proučava hrvatsko-slovačke odnose na području književnosti, s pravom ističe u ovom prilogu da je Gajeva »Danica«, poslije praškog časopisa »Květy«, bila »u slavenskom svijetu najsistematskiji i najtemeljitiji informator o slovačkom životu« i da je, tom svojom djelatnošću, štaviše, neposredno utjecala na preporodni pokret u Slovaka, osobito 1839—40 (375). Taj utjecaj, dakako, nije bio jednostran. Ako iz razmatranja o hrvatsko-slovačkim odnosima i izlučimo golem utjecaj P. J. Šafárika i J. Kollára na preporodno pokoljenje, preostaju još uvijek neki spisi manje poznatih slovačkih autora kojima je u buđenju nacionalne svijesti i jačanju otpora protiv mađarizacije u hrvatskom društvu pripalo izuzetno značenje. Dovoljno je podsjetiti na spis: »Sollen wir Magyaren werden?«, od slovačkog pastora S. Hojčca, koji je 1833. izašao u

Karlovcu i još iste godine doživio tri izdanja, i na latinsku satiričku pjesmu J. Rohonya koja je 1832. objavljena u Zagrebu a već se prije, kao rukopis, širila u kajkavskom prijevodu, pod naslovom: »Narodna Dika, koju Dugonics i njemu spodobni Mađari Slovincem prevzeti su skušavali« (poblje o tim spisima usp. J. Šidak, Narodni pokret Slovaka 1848/9. godine, Historijski preglad VIII, 1962, 99—100, bilj. 7 i 8).

Među osobito revnim suradnicima »Danice« nalazio se prvih godina i slovački zemljak Dragutin Rumy. Klátik opširno rezimira njegove članke u »Danici« iz g. 1839. i pri tom konstatira da je njegova »slovačka obrana« »jedinstvena iz neslovačkog pera u to doba« (381). Međutim, Rumy nije bio Hrvat nego Nijemac iz istočnoslovačkog Spiša koji je, među ostalim, sa simpatijom pratio preporodne pokrete slavenskih naroda u Ugarskoj (usp. o njemu raspravu mađarskog slavista A. Angyala, Karl Georg Rumy, ein Vorkämpfer der deutsch-slavisch-ungarischen Wechselseitigkeit, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena VIII, 1958/59, 109—134).

Klátik, koji je 1963. u posebnom članku obradio i pitanje odnosa iliraca prema slovačkom književnom jeziku (»Ilirske hnutie a spisovná slovenčina«, Slovenská reč, br. 5), dodirnuo je to pitanje ponovo i u ovom prilogu. On izričito tvrdi da je »vodstvo Gajeva kruga osuđivalo Štúrovo nastojanje kao izraz pokrajinskog separatizma« (378). Ova tvrdnja iznenađuje iz više razloga. »Vodstvo Gajeva kruga« sasvim je neodređen pojam koji ništa ne kaže. Poznato je da ni sam Gaj nije javno nikada istupio protiv Štúrove jezične reforme, iako ima podataka na temelju kojih se može zaključiti da je nije odobravao. Za ocjenu njegova držanja u tom, za sve ilirce nesumnjivo vrlo osjetljivom pitanju, važna je svakako činjenica da je u njegovoj »Danici«, doduše, A. Tkalčević-Veber osudio Štúrovu reformu, ali da su je u istom časopisu odlučno branili B. Šulek, I. Kukuljević i M. Prica. Osim toga, zna se da je isto stanovište zauzeo i J. Drašković.

U neposrednoj vezi s ovim pitanjem je i tvrdnja Klátika da je Gaj »smatrao posebna narodna imena predrasudom koju treba odbaciti kao znak pokrajinskog egoizma« (377), pozivajući se za dokaz na Gajevo pisanje u 52. br. »Danice« 1835. Budući da je prvo godište »Danice« imalo svega 50 brojeva a Klátik ne daje drugih podataka o tom Gajevu tobožnjem tekstu, teško je reći na što on konkretno pomišlja. U 48. broju istog godišta, datiranom 5. grudna (prosinca), izašao je poznati Gajev »Proglas« o promjenama koje od početka 1836. predstoje u Novinama i Danici, ali o nekom negiranju »rodoslovnih« imena tj. »Serbljev, Horvatov i Slovencev«, koje Gaj tom prilikom obuhvaća zajedničkim ilirskim imenom, ne može se u tom tekstu ništa naći. Ma koliko nastojao da ilirsko »prezime«, kao jedno od bitnih obilježja narodnog jedinstva (»ilirski narodnost«!), što više istakne i učvrsti, Gaj mu nije ni kasnije pridavao drugo značenje osim — zajedničkog prezimena.

Možda je Klátik imao na umu onaj dio na kraju Gajeva proglasa gdje on, zalažući se za jedinstveni književni jezik, među ostalim piše: »Proč dakle sa svakim predsudom, prestanimo svaki za se, kano zli susedi, samo na svoj mlin vodu vući, prestanimo misliti, da je samo *srbski*, ili samo *dalmatinski*, ili listor *horvatski* ili leprav *kranjski* itd. pravo i jedino *ilirski*. Ovakove predsude neka brane svojljubi, u kojih nema prave iskre domorodstva«. Gaj, doduše, osuđuje ovdje jezični separatizam kao »predsud« — istu riječ (»predsudok«) upotrebljava i Klátik — ali o nekoj osudi »narodnih imena« nema u citiranom odjeljku traga. Međutim, citirane se riječi uopće ne nalaze u tekstu proglasa koji je »Danica« donijela u br. 48, str. 292/3, nego samo u proširenom i ponešto izmijenjenom tekstu istog proglasa koji je kao poseban prilog pridodat br. 104. »Novina« od 29. XII 1835.

Ukoliko je Klátik smatrao da u svoj prikaz treba unijeti i koji podatak iz političke historije, on se isključivo poslužio tekstem V. Bogdanova. Odatle je prenio samovoljnu pretpostavku Gy. Mi-

skolczyja da je Gaj nastojao stvoriti »zajedničku frontu slavenskih naroda u Ugarskoj protiv pritiska mađarskog plemstva i denacionalizatorske politike mađarskoga nacionalističkog pokreta« (376) a od Bogdanova je nekritički preuzeo i njegovu netačnu tvrdnju da je tzv. ljevica među ilircima nastojala postići zajedničku »platformu s mađarskim revolucionarnim pokretom« (384). Tako teška tvrdnja, makar se njome poslužio jedan književni historičar, svakako zahtijeva kritičko provjeravanje i, u najmanju ruku, upućuje na oprez.

Jaroslav Šidak

BENDA KÁLMÁN, PROBLEME DES JOSEPHINISMUS UND DES JAKOBINERTUMS IN DER HABSBURGISCHE MONARCHIE, Südost-Forschungen XXV, 1966, 38—71.

Kao najbolji poznavalac i savjestan izdavač izvorne građe o ugarskim »jakobincima« i uroti Ignjata Martinovića (1794), Benda je u ovom prilogu dao vrlo dobar i nepristran pregled novije, dosta opsežne literature o tom pokretu i u vezi s njome provjerio i svoja dotadašnja shvaćanja o njemu izložena u raspravi na ruskom jeziku: »Istorija vengerskoga jakobinskoga dviježenja« (Acta historica V i VI, 1958 i 1959). Kako se iz naslova njegova najnovijeg priloga vidi, on taj pokret, s pravom, razmatra u širem okviru progresivnih nastojanja u Habsburškoj monarhiji.

Osnovni rezultat najnovijih istraživanja, potkrijepljenih i novo pronađenom izvornom građom, sastoji se u utvrđivanju kontinuiteta koji od jozefinizma, preko reformnih nastojanja Leopolda II, vodi do »jakobinstva«. Taj kontinuitet nije samo općenito historijski nego je on značajan za životni put i sudbinu mnogih »jakobinaca«, pogotovu samog Martinovića. Benda pošteno priznaje da je poslije tih spoznaja, još nedavno nepoznatih, primoran da svoje »prijašnje shvaćanje modificira« i to »ne samo u jednom slučaju« (51).

Benda sada dopušta da je nezadovoljstvu u Ugarskoj 1793/4. pridao pretjerano

značenje i da je ulogu inteligencije u odnosu prema plemićkoj opoziciji precijenio, ali ne odustaje od svog uvjerenja da se uza sve to može govoriti o pravom pokretu, koji je, međutim, bio spontan, nipošto ne organiziran (68). Daljnju »modifikaciju« nalazi u upozorenju: »[...] treba se čuvati da ne precijenimo težinu i značenje demokratskih težnja« (71) jer organizirana inteligencija »nije nigdje imala veza s pukom, sa seljaštvom koje se nalazilo u stanju vrienja« (71).

Samo bi jedan slučaj govorio protiv ovako uopćenog zaključka: poznata revolucionarna pjesma ispjevana na kajkavskom narječju koju je sam Benda prvi, u cjelini, pronašao i publicirao. Iako je I. Szeli upravo na temelju te pjesme izrazio mišljenje da se pokret u Hrvatskoj obratio seljaštvu jer je građanstvo bilo ondje još odviše nerazvijeno, Benda se prema tom mišljenju odnosi sa suzdržljivom skepsom (61). Držim opravdano, jer je spomenuta pjesma samo jedan osamljen, iako vrlo značajan, slučaj (usp. o njoj i Szelijevu djelu J. Šidak, Dva priloga hrvatskoj povijesti XVIII stoljeća, Arhivski vjesnik, 1966).

Dajući svoju, uglavnom vrlo povoljnu, ocjenu Bendine zbirke, D. Silagi je ponovo, s mnogo razloga, odbacio pretpostavku o revolucionarnoj situaciji u Ugarskoj 1794. (Südost-Forschungen XXIII, 1964, 334—339) i, s obzirom na novu izvornu građu, izrazio želju, koja zavređuje pažnju: da Benda pripremi četvrti, dodatni svezak (s ispravcima pogrešaka iz prethodnih svezaka).

Jaroslav Šidak

JE LI IVAN KITONIĆ HRVATSKI ILI MAĐARSKI PISAC?

U petom svesku Enciklopedije Jugoslavije na str. 251. izašao je članak prof. Marka Kostrenčića o Ivanu Kitoniću. Prva rečenica toga članka glasi: »Kitonić, Ivan Kostajnički (lat. Kitonich Joannes nobilis Croata de Koztanica),

mađarski pravnik hrvatskog porijekla (oko 1561 — Trnava Nagyszombat, 20. XII 1619)«.

Tačnost konstatacije o Kitonićevoj nacionalnoj pripadnosti već je na prvi pogled dvojben. Tko pročita citiranu rečenicu mora biti u nedoumici: može li netko tko je »hrvatski plemić« (nobilis Croata) biti u isto vrijeme i »mađarski pisac hrvatskog porijekla«. Ne treba, prema tome, poznavati Kitonićeve biografije i ono što su neki od naših najuglednijih historičara pisali o Kitoniću, pa da mu citirana konstatacija bude već na prvi pogled sumnjiva. U citiranoj rečenici pisac daje kontradiktorne podatke o Kitonićevoj nacionalnoj pripadnosti. Da nema onog teksta u zagradi, osjećali bi se kao da čitamo neku mađarsku enciklopediju koja Mađarima ne prisvaja samo Kitonića nego i mnoge druge hrvatske pisce kojih je pripadnost hrvatskom narodu isto tako nesumnjiva kao i Kitonićeve.

Pitanje da li je Kitonić bio Hrvat ili »Mađar hrvatskog porijekla« zapravo se ne može ni postaviti. Svatko tko ga postavlja, a pogotovu onaj tko tvrdi da je Kitonić bio Mađar, dolazi u sukob sa samim Kitonićem. Poznato je da je Kitonić oba svoj djela* izdao iste godine kada je umro, a on, u naslovu djela, označuje svoju narodnost izrazom »nobilis Croata«. Kitonić je dakle do svoje smrti ostao Hrvat i htio je da se to zna. Tvrdnja da je Kitonić bio »mađarski pisac hrvatskog porijekla« ne samo da nema podloge u izvorima nego je u suprotnosti s jasno izraženim nacionalnim uvjerenjem samog Kitonića pa je, prema tome, neosnovana.

Ako ne uzmemo u obzir ono što je pisac članka u EJ mogao čitati u mađarskoj literaturi, okolnosti koje su ga mogle zavesti na krivo mišljenje da je Kitonić Mađar vjerojatno se sastoje u tome što je Ivan Kitonić zaista dugo vremena živio u Ugarskoj i što je ondje obavljao različite vrlo visoke državne

funkcije (*causarum regalium director et sacrae regni coronae fiscalis*). Iz naslova Kitonićevih djela vidimo, međutim, da je Kitonić sve do svoje smrti sebe smatrao Hrvatom, unatoč tome što je dugo živio u Ugarskoj. Okolnost, pak, što je Kitonić vršio vrlo visoke državne funkcije nije nikakav dokaz za to da je prestao biti Hrvat. Odnos između nacionalne pripadnosti i mogućnosti obavljanja državnih funkcija u feudalnoj epohi u Ugarskoj i Hrvatskoj možda najjasnije određuje zakonski članak 61. iz 1741. zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora koji glasi: »Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae filii nativi sub denominatione Hungarorum complectuntur. Accedente benigna Sacrae Regiae Majestatis Resolutione, communi Statuum et Ordinum Voto, ultra compertum et statutum est; ut praefatorum Regnorum Regno Hungariae annexorum Filii Nativi sub denominatione Hungarorum, quoad Officia et Beneficia Ecclesiastica et Secularia etiam comprehensi intelligantur«. Odatle posve jasno izlazi da je netko mogao biti »Hungarus« »quoad officia et beneficia«, a inače je zapravo bio »filius natus Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae«, dakle Hrvat ili Srbin. I Kitonić je dakle bio »Hungarus«, ali samo »quoad officium«, a inače je bio »filius natus« Hrvatske.

Prof. Kostrenčić navodi u svome članku o Kitoniću i to da je Kitonić »god. 1606. bio jedan od potpisnika Bečkog mira«. Međutim, propušta navesti u ime koga je Kitonić taj ugovor potpisao. Podatak o tome u čije je ime Kitonić potpisao »bečki mir« svakako nije bez značenja, jer kada netko potpisuje neki državni akt treba znati u kojem svojstvu on to potpisuje. Tko pročita Kostrenčićev članak ne zna u kojem je svojstvu Kitonić taj ugovor potpisao. Dolazi možda na pomisao da je to učinio u vršenju onih funkcija koje pisac članka u EJ navodi kao Kitonićeve funkcije. Ali to nije bilo ni moguće, jer Kitonić 1606. nije vršio te funkcije. Tada je on živio u Hrvatskoj i Bečki mir je potpisao kao predstavnik Hrvatskog sabora,

* O djelu: »Directio methodica processus iudicii« usp. moj članak: »330. godišnjica prvog udžbenika procesnog prava kod Hrvata«, Sveučilišni list I, br. 2, 15. I 1950.

zajedno s podbanom Mrnjavčičem.¹ Kada je Sabor izabrao Kitonića i Mrnjavčića kao svoje delegate za sklapanje mira s Bočkajem, on im je u svojim instrukcijama izričito povjerio i vrlo važan zadatak da pri ugovaranju mira traže za Hrvatsku jednake slobode kao i Ugri (ut haec Regna in eadem libertatem cum Hungaria maneat, quam fluctuantem et liberam esse nolunt).² Vidi se da nije samo Kitonić sam sebe smatrao Hrvatom nego da ga je takvim smatrao i sabor jer mu inače ne bi povjerio takvu delikatnu misiju nacionalnog karaktera.

Na kraju ovih izlaganja želimo samo napomenuti da su svi važniji hrvatski historičari koji su se bavili Kitonićem smatrali Kitonića hrvatskim a ne mađarskim piscem. Protivno, pored Kostrenčića, tvrde mađarski pisci, ali bez oslonca u izvorima. Od pisca iz feudalne epohe Kitonića je smatrao hrvatskim piscem Adam Baltazar Krčelić, koji ga je uvrstio u svoj značajni rad: »Scriptorum ex regno Sclavoniae e seculo XIV usque XVII inclusive collectio«,³ a najbolju Kitonićevu biografiju napisao je, na temelju arhivskog materijala, Ivan Kukuljević Sakcinski.

¹ Tekst »Bečkog mira« može se, sa svim potpisima, pročitati u svakom izdanju »Corpus-a juris hungarici«. »Pasus koji se odnosi na potpise Mrnjavčića i Kitonića glasi: »Nec non Regnorum Dalmatiae et Sclavoniae Nuncii et Alegate: Christophorus Merniauchich, dictorum Regnorum Vice-Banus, et Joannes Kitonich, ex parte Suae Majestatis a sua Serenitate evocati.«

² I. Kukuljević Sakcinski u Arhivu za povjesnicu jugoslavensku X, Zagreb 1869, str. 112.

³ Citav naslov izdanja u kojem je štampan ovaj rad Adama Baltazara Krčelića glasi: Scriptorum ex regno Sclavoniae a seculo XIV usque ad XVII inclusive collectio, publico et auditoribus oblata dum Assertiones ex universo studio politico excerptas, ex praelectionibus perillustres et clarissimi domini Adalberti Barits, scientiarum politico cameralium in i. regno Croatiae professoris publici ordinarii, publice propugnandas susceperunt D. Mathias Kerchelich et D. Joannes Szmendovich earundem scientiarum auditores in Academia Regia Zagradiensi die... mense augusto anno 1774.

Dokaze da je autor ovoga rada Adam Baltazar Krčelić v. kod Smičiklase u predgovoru izdanja Krčelićevih »Annua« (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXX, Scriptores IV, Zagreb 1901, XXXIX i sl.).

ski koji ga kategorizira u nesumnjive hrvatske pisce.⁴

Poznato je da u EJ autor svakog članka mora navesti i literaturu o materiji sadržanoj u članku. Profesor Kostrenčić ne citira nijedan rad iza svoga članka o Kitoniću. Najviše mu se može zamjeriti da nije citirao radove Krčelića i Kukuljevića.

Nadamo se da će ove primjedbe biti uvažene kod redakcije drugog izdanja EJ.

V. Bayer

MATE HRASTE, GOVORI JUGOZAPADNE ISTRE (Predavanja održana u JAZU 33), 1964, 36.

Iako se radi o izrazito dijalektološkom prilogu koji je autor izradio na temelju svojih istraživanja na terenu, on ima nesumnjivo značenje i za historičara. Pogotovu danas kada je Gligor Stanojević uspio da u raspravi: »Naseljavanje Istre u XVII vijeku«, IZ XVIII, 1965, knj. XXII, 429—467, iznese mnogo novih podataka iz mletačkog arhiva o naseljavanju mletačkog dijela Istre u XVII st., u stvari prvih godina kandijskog rata (do kraja 1648). Međutim, njegovi zaključci zahtijevaju ponekad temeljitije objašnjenje a cjelovita slika kojom svoju raspravu završava izaziva u čitaoca tešku nedoumicu. Rezultati prof. Hraste, postignuti potpuno drugačijim metodama istraživačkog rada koje, povrh svega, omogućavaju svestrano provjeravanje svakoga pojedinog rezultata, znače dragocjenu dopunu nekim podacima Stanojevićeve rasprave i neophodnu korekciju nekih od njezinih zaključaka.

Pošto je konstatirao »da su prije dolaska novih stanovnika u većem broju starosjedioci morali biti ekavci kao što su još danas stanovnici srednje i istočne Istre« (31), Hraste nastavlja: »Budući da su danas svi govori u južnoj i zapadnoj Istri ikavski, treba pretpostaviti da su ikavski govor nametnuli novi doselje-

⁴ V. rad citiran u bilj. 2.

nici starom stanovništvu. Taj ikavski govor ipak nije bez iznimke ikavski kao u čakavskom i štokavskom dijalektu srednje Dalmacije od Pašmana jugoistočno do Korčule. U tim istarskim govorima ima i ekavizama više nego u srednjoj Dalmaciji. Ekavizama ima otprilike kao na otoku Ugljanu» (31/2). Jezična analiza, najzad, nameće kao »najvjerojatniji« zaključak o porijeklu doseljenika »da se najveći broj njih doselio iz zaleđa zadarskog iz Ravnih kotara iz kraja između Benkovca i Zemunika« (32).

Konačnu ocjenu istarskih govora u novo naseljenim krajevima Hraste je u svom predavanju izrazio riječima: »Na osnovi utvrđenih činjenica jasno je da govori jugozapadne Istre, osim Premanure i susjednih zaselaka, nisu štokavski, nega čakavsko-štokavski i ikavski sa pretežnim brojem čakavskih osobina, pa se oni ni u kom slučaju još danas ne mogu ubrojiti u štokavske govore ni u štokavsko-čakavske« (35). Dalja istraživanja dovela su prof. Hraste do spoznaje da je udio čakavskih jezičnih elemenata u tim istarskim govorima tako velik da ni njihovo označivanje kao čakavsko-štokavskih ne odgovara više potpunosti stvarnosti.

(Ovo predavanje uvršteno je, bez promjene, i u »Hrvatski dijalektološki zbornik« JAZU 2, 1966, 5—28.)

Jaroslav Šidak

IZLOŽBA POVIJESTI GRADA SIGETA.
(Kovács Valéria, A szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum kiállítása, Pécs, 1966.)

Današnji sigetski muzej, nazvan imenom Nikole Zrinskoga, priredio je 1966. u spomen 400-godišnjice sigetske bitke, uz pomoć muzeja u Pečuhu, niz izložaba u samom sigetskom muzeju kao i u nekim spomeničkim građevinama u Sigetu da prikaže što potpunije i što svestranije povijest toga grada.

Stručnjaci mnogih znanstvenih ustanova u Mađarskoj i izvan nje pomogli su pečujskom i sigetskom muzeju da se po-

stigne što bolja izložba. Sudjelovali su u tome, pored Zemaljskog arhiva i Zemaljske knjižnice, Mađarski narodni muzej, Muzej primijenjene umjetnosti, Orientalna knjižnica Akademije, Balatonski muzej u Keszthelyu, a izvan Mađarske carigradski Topkapi muzej, dublinska knjižnica Chester Beatty, beogradska historičarka umjetnosti Mara Harisiadis i prof. Vladimir Minorski na oxfordskom sveučilištu. Znatan udio u ostvarenju dojma sigetskih izložaba ima napose Zemaljsko nadzorništvo za spomenike kulture, koje je restauriralo Sulejmanovu džamiju.

Sigetski muzej je u svojim prostorijama prikazao povijest izgradnje grada te različitim slikama, modelima i tumačenjima upozorio na nekadašnji izgled grada i na ostatke građevina koji su iskapanjima opet došli na vidjelo. Napose je istaknuto i značenje mohačke bitke 1526. koja je prikazana suvremenim slikama i opisima, a nekoliko fotografija predočuje nedavno otkopane skupne grobove boraca poginulih na mohačkom polju, dok su novci nađeni u tim grobovima izloženi u originalu. — Geografska karta prikazuje kretanje turskih vojska u sedam Sulejmanovih pohoda kroz ugarske krajeve. Istaknuta je uloga Sigeta u sistemu obrambenih gradova u ravnici, u kojem su bili važna uporišta također Győr, Tata, Szolnok i Gyula. Premda su bili građeni ponajviše od zemlje i drva, branili su ih opkopi napunjeni vodom i močvarna okolina, u kojoj neprijatelj nije mogao navaljivati teškim topovima.

Sziget znači Otok, a najstarije utvrđenje Sigeta, kojem su sačuvani tragovi, izrađeno je u XIV st. od cigle usred močvare na poluotoku, te je oko 1400. došlo visoku okruglu kulu. Nakon poraza kod Mohača, vjerojatno negdje oko 1530, tu prvotnu (kasnije »nutarnju« tvrđu) proširili su (kasnije nazvanim srednjim gradom) u širu tvrđavu s nekoliko bastiona, a okruženu jarkom napunjenim vodom i nasipom te pojačanu balvanima i fašinama. U tom »srednjem gradu« nalazila se »domus castellanus« gdje je prije polaska u posljednji boj boravio

Nikola Šubić Zrinski. Od te zgrade, koja je bila izvedena vrlo debelim zidom od opeke prema jarku što je okruživao utvrdu, ostale su nakon bitke samo ruševine, a temelji se vide još i danas. Nakon pada Pečuha u turske ruke (1543) postao je Siget osobito važnim uporištem u vlasti kralja Ferdinanda. Gradski kapetan Marko Stančić hrabro je obranio Siget od turskih navala 1556. U muzeju je izloženo pismo Nikole Zrinskog, upućeno iz Čakovca Stančiću, da ga osokoli pred očekivani sukob. Prikazana je, nadalje, pregradnja Sigeta nakon 1558. Tada je Siget utvrđen na još suvremeniji način po planovima i pod vodstvom talijanskog graditelja utvrda Paola Mirandole. U toku dvije godine neprestana rada, oko 200 do 300 kmetova sagradilo je nova utvrđenja, pa se Siget tada — šest godina prije Sulejmanove opsade — sastojao od četiri utvrde povezane među sobom mostovima. Opkopi Sigeta bili su u XVI st. široki 15 do 20 metara a duboki do 4 metra. Vanjske plohe zidova utvrde bile su građene debelim balvanima i pletrom te premazane blatom a međuprostor čvrsto nabit zemljom. Suvremene slike izložene u muzeju prikazuju strahote turskih ratnih pohoda, goruće gradove, isječeno ili u roblje odvučeno stanovništvo. Opisi suvremenika oživljuju napore pograničnih boraca a napose junačku borbu mađarskih i hrvatskih branitelja grada Sigeta 1566. pod vodstvom Nikole Zrinskog. Izložena je oporuka Zrinskoga napisana u Čakovcu 23. IV 1566. Suvremene turske minijature i crteži prikazuju kretanje Sulejmanove vojske prema Gyuli i opsadu Sigeta. Katalog izložbe upozorava na manjkavosti spomenutih skika, koje nisu bile izvedene na samom mjestu nego prema opisima.¹ Po-

moću različitih suvremenih opisa i ilustracija vrlo potanko je prikazana borba za Siget a osobito konačan boj 7. IX 1566. Izložene su fotografije, kacige, sablje i kabanice Zrinskog, što se čuvaju u Zbirci oružja bečkog Muzeja za povijest umjetnosti, a u originalu je prikazana spremnica za puščani prah koja je pripadala Nikoli Zrinskom (ona se inače čuva u Balatonskom muzeju u Keszthelyu). Izložene su i originalne žičane košulje, kaciga, paloši i jedna puška XVI st. iz čakovečke oružane Zrinskih. U Sigetu su iskopani ostaci spaljene žičane košulje, teško oštećen oklop, bojni čekić i nešto drugog oružja. Suvremenim slikama i opisima prikazan je također odjek gubitka Sigeta i Gyule na Zapadu, zatim vojna praunuka i imenjaka Nikole Zrinskoga, pjesnika, u zimi 1664. protiv Turaka. Izloženi su njegovi spisi iz oblasti vojne nauke kao i različita izdanja njegove »Obsidio Sigetiana«. Tu je i hrvatski prijevod Zrinijade koji je načinio Nikolin brat Petar Zrinski. Zasebno je izloženo oružje (sablja, puška i ključ puške) junaka Thury Györgya, koga je sigetski beg 1571. namamio u stupicu i ubio.

Nakon mučne pobjede 1566. Turci su osvojeni Siget pojačali novim utvrđenjima — bastijonima od kamena i od opeke. Nutarnji grad povezali su u zajednicu s vanjskim. Siget postade tako jednim od najvažnijih turskih pograničnih utvrđenja. Na mjestu gdje je u svom šatru umro Sulejman ukopani su njegovi nutarnji dijelovi tijela a leš je sahranjen u Istanbulu. Kraj grada Sigeta, gdje su ukopane spomenute Sulejmanove relikvije, Turci su podigli turbe. Nikola Zrinski, praunuk branitelja Sigeta, dao je zapaliti i razrušiti barem to turbe kad 1664. nije mogao natrag zauzeti Siget.

¹ Taj katalog-vodič ima nakon mađarskog teksta najprije hrvatski izvod, a zatim njemački, engleski i ruski. Tiskan je u džepnom formatu i vrlo je privlačno opremljen. Izdao ga je muzej u Pečuhu, koji je nadležan za muzejske zbirke toga kraja. Radujemo se što su izdavači pružili posjetiocima Sigeta i hrvatsko-srpski izvod u katalogu, no valjalo je povjeriti redakciju toga teksta iskusnom lektoru. Tiskani tekst nije ni pravopisno ni jezično ispravan jer ima pored pogrešno stavljenog (tvrdog) č u nizu riječi

(sjećanje, saobračaj i dr.) takvih koje nisu ni iješkavke ni ekavske (posvjećen, usljedio, cjeli, prevjao i sl.), dok ih je inače tu otprilike isto toliko pisano ekavski kao i iješkavski. Prevodilac se kadšto zbunio i u rodovima riječi: »Usljedio je deoba Mađarske na tri djela«, »Odred se sastojala...« Ne bismo željeli da te poteškoće odvrte izdavače od tiskanja izvoda na našem jeziku. S malo više truda mogao bi se postići idući put ispravan hrvatskosrpski tekst.

Turci su ga nanovo podigli i mnogi su tamo hodočastili kao na posvećeno mjesto, sve dok austrijske čete nisu 1689. osvojile Siget i tada posve spravile turbe sa zemljom, a građu upotrijebili za zidanje drugih građevina. U muzeju je prikazan tlocrt nestalog Sulejmanova turbeta prema crtežu iz 1664.

Džamija koju su Turci bili podigli u samom gradu Sigetu u čast Sulejmana vrlo je hitno građena uskoro nakon pobjede, tako da su već 28. rujna 1566. u njoj održali molitve zahvalnice za osvojenje grada. Ta džamija se sačuvala do danas. Razlikuje se od redovnih centralnih zgrada te vrste jer ima u tlorisu oblik pačetvorine, a sagrađena je od plosnih malih opeka. Glavna ulazna vrata od kovana željeza ubrajaju se među najljepše primjerke turskih spomenika te vrste u Mađarskoj. Kameni okviri prozora završavaju karakterističnim lukom u obliku magarećih leđa. Istog oblika su i udubljenja u nutarnjem uzdužnom zidu džamije, uokvirena kamenom, za spremanje kurana i drugog pribora. U zidu nasuprot ulaza sačuvalo se šesterokutno udubljenje mihraba urešeno stalaktitnim arhitektonskim motivima s tragovima nekadašnjih šarenih fajansnih pločica, kojima je to najvažnije i najveće udubljenje — u smjeru Meke — bilo obloženo. Zapadno od mihraba ostali su u turskoj žbuki tragovi mimbera. Turski istraživači zabilježili su 40-tih godina XIX st. različite zapise posjetilaca na turskom, perzijskom i arapskom jeziku: izreke iz kurana ili druge znamenite rečenice, koje se tada još moglo čitati na zidovima unutar džamije, no zapisi su u kasnijim pregradnjama velikim dijelom uništeni. Spomenuti istraživači sačuvali su ih barem u prijepisima. Nekoliko primjera tih ispisa izloženo je za današnje posjetioce džamije. Svjedoče o hodočascima, koji su u tursko vrijeme izdaleka dolazili na ovo mjesto; danas nema više u džamiji ni onih izreka iz kurana koje su bile naslikane na zidovima kao ukras. Džamija je, nakon što je dospjela u ruke austrijske vojske, služila kao stan zapovjednika grada, a kasnije, pošto je Siget izgubio

vojno značenje, postao je taj bivši Sulejmanov hram hambarom. Upotrebljavan je neko vrijeme i za stambene svrhe, no posljednjih godina je Zamaljsko nadzorništvo za spomenike kulture Mađarske nastojalo da ga restaurira. Nekoliko ćilimova, svijećnjaka i podložaka za kuran takoreći simbolički označava tim današnjim, kojekuda skupljenim izlošcima, kako je otprilike nekoć bila opremljena unutrašnjost džamije. Sada je u predvorju džamije izloženo nekoliko gravura i drugih prikaza koji svjedoče o različitim pokušajima osvajanja Sigeta nakon 1566, dok se nije u veljači 1689, nakon jednogodišnje opsade, izglednjava turska posada morala predati. Carski vojni inženjer Leandro Anguissola nacrtao je tada turski Siget, pa je taj dokument u bečkom Ratnom arhivu najpouzdanije svjedočanstvo o tadašnjem izgledu grada.

Zidovi sigetske utvrde, djelomice u temeljima a djelomice rekonstruirani, stoje i danas, kako pokazuje vrlo dobra snimka u katalogu izložbe sigetskog muzeja. Na nutarnjem području grada sačuvala se pored skromne Sulejmanove džamije i jedina turska stambena zgrada koja je do danas ostala u Mađarskoj. U toj jednokatnici, koja je zadržala značajke turske gradnje, uređene su izložbene prostorije, pa je u prizemlju prikazano sigetsko naselje u doba turske vlasti, a na katu nekoliko predmeta turske primijenjene umjetnosti. Turci su nakon 1566. uklonili iz Sigeta sve preostalo stanovništvo i naselili grad turskim življem: vojskom, upravnim službenicima, trgovcima, obrtnicima i radnicima. Nepunih sto godina poslije pogibije Nikole Šubića Zrinskog posjetio je Evlija Čelebija na svom velikom putovanju i Siget, pa ga dosta potanko opisao u svom putopisu kao cvatući grad s pet bogomolja, dva derviška samostana, pet škola, kupalištem i svratištem. Spominje da su stanovnici Bošnjaci, koji znaju dobro mađarski i hrvatski. Na temelju toga i drugih pisanih svjedočanstava, kao i prema Anguissolinu nacrtu s tumačenjima, prikazano je današnjem posjetiocu sigetske turske kuće kakvo je bilo stanje

grada u tursko doba. Istaknute su značajke islamske arhitekture na ostacima građevina u Sigetu: četiri ugaona bastiona sigetske tvrđave i Sulejmanova džamija usred gradskog dvorišta pa i Ali-pašina džamija na glavnom gradskom trgu. Posjetilac spomenute turske kuće, koja je vjerojatno bila prenočište (kavanseraj) u blizini glavnih cesta što su povezivale Pečuh s Kanižom a Siget sa Šiklošem, može vidjeti u prvom katu gravure XVII st. koje prikazuju turske trgovce, zatim Turke koji puše na obroncima kraj sigetske tvrđave, a uz to su izložene i izvorne turske lule nađene prilikom iskapanja u Sigetu. Neke imaju i oznake proizvođača. Čuvena istočnjačka veziva i ćilimi također su izloženi kao i raznovrsno tursko bakreno posuđe pa osobito lijepi primjerci oružja ukrašenog različitim tehnikama. U sigetskim iskopinama nađeno je i nešto turske keramike i pećnjaka. Upravo keramički oblici i vezivo islamskog značaja najjače su djelovali na mađarske stanovnike, koji su u mnogome poprimili utjecaje tih vrlo razvijenih grana turske primijenjene umjetnosti, pa su se tragovi tih tradicija sačuvali u mađarskom pučkom umijeću do danas.

Taj opći pregled izložaba, koje je postavio sigetski muzej ne samo u svojim prostorijama nego i u zgradama koje su zaštićene kao spomenici kulture, pokazuje i na ovom primjeru kako mađarski muzejski i konzervatorski stručnjaci predano nastoje da što bolje upoznaju s prošlošću zemlje stanovništvo i putnike po Mađarskoj.²

I. Bach

SZIGETVÁR BIBLIOGRÁFIA, Pécs 1966, str. 59. U vezi s proslavom 400-godišnjice opsade Sigeta, u Pečuhu je, uz ostalo, izdana i ukusno opremljena

² Povijesni muzej Hrvatske također je priredio povodom 400-godišnjice opsade Sigeta vrlo uspješnu izložbu od 25. V — 26. VI 1966. pod naslovom »Siget u umjetnosti«, na kojoj je prikazao mnogobrojne stare grafike i novije slike opsade Sigeta kao i likove samoga Nikole Zrinskoga, zatim različita pjesnička, dramska i glazbena djela na tu temu. Muzej je izdao ukusnu preklopnicu (pliant) sa sumarnim opisom izložaka i s 2 ilustracije.

bibliografija znanstvene literature i umjetničkih djela o tom događaju. Ona obuhvaća u svemu 317 brojeva, od kojih se 286 odnosi na Siget i njegova herojskog branitelja, Nikolu Šubića Zrinskog, a ostatak na Nikolina istoimenog prapraunuka, autora pjesničkog djela »Jadranskog mora sirena«.

Na žalost, ova se bibliografija gotovo isključivo ograničava na mađarsku literaturu i umjetnička djela. Od hrvatskih djela unesena su svega tri: knjiga M. Mesica o Nikoli Sigetkom (1866), »Adrianskog mora sirena« od P. Zrinskog (u izdanju T. Matića, 1957) i opera I. Zajca.

U popisu se, doduše, spominje njemački i latinski prijevod najvrednijeg izvora za opsadu Sigeta iz g. 1568. — hrvatskog spisa, pisana glagoljicom, kojemu je autor bio najvjerojatnije Nikolin tajnik Ferenac Črno, ali je Ivšićevo izdanje originalnog teksta (Starine JAZU 36, 1918) izostavljeno.

Svakako treba požaliti što bibliografija pobuđuje na taj način dojam jednostranosti, ne odražavajući svu širinu interesa na koji je opsada Sigeta u prošlosti nailazila i izvan mađarske sredine. Koliko je taj interes, usredotočen na ličnost Nikole Sigetskog, bio živ među Slovacima, pokazuje rasprava A. Pražáka, Mikuláš Šubić Zrinský a Slováci, Slovenski zbornik, Zagreb 1930, 56—78.

Ako su sastavljači bibliografije smatrali potrebnim da u nju unesu i naprijed spomenuta hrvatska djela, ostaje neobjašnjeno, zašto nisu uzeli u obzir i neka druga. Osim pjesničkih djela B. Karnarutića i P. Vitezovića zavređuje, iz više razloga, pažnju uvod Stj. Moysesova »o životu, činima i smrti Nikole kneza Zrinskoga« u novom izdanju Vitezovićeve djela (1836). Tri godine prije (1833) izašao je u Zagrebu i prijevod jednoga mađarskog spisa o »Zriny Mikloshu« od Prenéshena koji nije ni u originalu ušao u bibliografiju.

Što je smrt »hrvatskog Leonide« — kako ga u nas naziva već Moyses — značila u razvoju hrvatske književnosti i muzike, pokazao je »znanstveni skup« održan 10. III 1967. na Filozofskom fa-

kulteta u Zagrebu na kojemu su, pored uvodnog referata o »Nikoli Šubiću Zrinskom u svome vremenu« od J. Šidak a, sudjelovali sa svojim referatima M. Ratković, F. Švelec, J. Pupačić, D. Novalić, N. Kolumbić, T. Čubelić, M. Vaupotić i muzikolog L. Županović.

U bibliografiji je najzad trebalo da nađe svoje mjesto i dobar prilog G. Škrivanića, Turski pohod na Siget 1566, Vesnik Vojnog muzeja 1957, br. 4, 185—214.

J. Šidak

IVAN OSTOJIC, BENEDIKTINCI U HRVATSKOJ I—III, Split 1963—1965.

U I sv. (str. 474) *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima* O. daje najprije »Opći povijesno-kulturni osvrt«. Poslije kratkoga »Povijesnog pregleda benediktinskoga redovništva širom svijeta« (31—51), u kojem bi možda poželjeli nešto više podataka o benediktincima u susjednoj Italiji, osobito Montecassinu, O. upućuje čitaoca s »Nekoliko razjašnjenja« (53—68), vrlo korisnih, u neke osnovne pojmove (pojam i osobine srednjovjekovnog samostana, komenda, terminologija itd.). Nakon tih uvodnih poglavlja preostali dio Prve knjige posvećen je benediktincima u Hrvatskoj (71—139) i »Benediktinskim uspomnama« (141—400). U potonjem su poglavlju vrlo dragocjena dva odlomka u kojima su obrađene građevine i to: »Crkve, zvonici, stambene zgrade, klaustri i utvrde«. Vrijednost ovoga savjesno sakupljenog i obrađenog materijala povećava vrlo dobar slikovni materijal. Najzad, O. već ovdje kao i u idućim svescima prilaže »Kazala osoba, mjesta i zemalja, samostana i crkava«, čime još više olakšava upotrebu svojega djela.

I drugi svezak je za historičara dragocjen jer obuhvaća »Benediktince u Dalmaciji« (str. 655), dakle najpoznatije samostane i crkve u hrvatskoj povijesti uopće. U »Općem pogledu« je riječ o imenima samostana i njihovim posjedima i o broju i narodnosti redovnika i redovnica. U tom je kratkom pregledu O. uglavnom sakupio ono što se iz izvora

moglo izvući, a dobivene je rezultate provjeravao i ocjenjivao poznatim činjenicama iz benediktinskog života u drugim zemljama. Posebni dio dijeli autor na petnaest poglavlja i to prema biskupijama: Zadar i zadarski otoci; Ninska biskupija; Otoci Rab i Pag; Kvarnerski otoci; Od Bužana do Rijeke; Biograd i okolica; Šibensko primorje; Trogirsko područje; Split i okolica; Oblast Neretvana; Dubrovačka republika; Boka Kotorska; Od Budve do Bojane i Dalmatinska Zagora i Bosna. Na kraju dodaje i ovdje Pregled svih kuća u Dalmaciji (545—50).

Treći svezak »Benediktinci u Panonskoj Hrvatskoj i Istri« (7—189), opsegom je doduše siromašniji, ali mu je vrijednost utoliko veća što je u njemu sakupljen i istarski materijal. Iznenaduje, međutim, termin Panonska Hrvatska, jer se iz obradbe vidi da obrađuje materijal iz Slavonije i Srijema. Potonji se očito nikad nije ubrajao u Panonsku Hrvatsku, naziv koji je ionako historiografski, a ne historijski. Drugi dio treće knjige ima osobitu vrijednost zbog obradbe »Cistercita u našim stranama« (193—243). I u tom dijelu prethodi »Opći pogled« (193—208) pregledu pojedinih samostana, a zatim je dodan »Pregled svih cistercitskih i trapističkih kuća u našim stranama« (255—259). U Dodatku (259—369) ima najveću vrijednost i za filologa i za historičara »Stara hrvatska regula svetoga Benedikta« (361—533), tj. glagoljski rukopis iz XIV st. O. daje na ovom mjestu uglavnom tekst i fotokopiju rukopisa, jer priprema posebnu raspravu o njemu. »Glavnina spomenika — kako nas obavještava — sadrži hrvatski prijevod monaške regule sv. Benedikta (od 1a do 50a sačuvanog lista). Iza prijevoda regule slijede: obred dnevnoga kapitula, obred postavljanja novih monaha, kazalo naslovâ predgovora i dvadeset i dviju glava regule, tri osobne bilješke, i kućni samostanski kalendar sa četrdesetak sačuvanih bilježaka...« (362). Jezik je Regule »hrvatska čakavština, koja se i gramatički i leksički odvađa od staroslavenskog jezika više nego ijedna glagoljska liturgična knjiga hrvatske redakcije«.

Prema mišljenju Ostojića regula je nastala po naredbi opata Petra (od 1364—79), obnovitelja pašmanske opatije (samostan sv. Kuzme i Damjana je stradao za vrijeme Ludovikove borbe s Mlečanima za Dalmaciju). Nestalnost u oblicima i upotrebi slova kao i u ortografiji navodi autora na misao odnosno pretpostavku »da je prvi prijevod regule nastao u nekom našem primorskom samostanu u XII, a možda i u XI stoljeću, jer su mnogi od benediktinskih samostana u XII sigurno, a u XI stoljeću vrlo vjerojatno upotrebljavali isključivo slavenski jezik« (367). O. izdaje paralelno hrvatski i latinski tekst Regule i tumači neke riječi i oblike hrvatskog teksta čime olakšava njegovu upotrebu.

Djelo I. Ostojića predstavlja gotovo jedinstven pothvat u našoj historiografiji kako po opsegu tako i po obradbi sakupljenog izvornog materijala. Možda bismo na ponekim mjestima zaželjeli da je autor pristupio radu s više kritičnosti, no takvi nedostaci se gube pred prednostima koje djelo ima u cjelini. Narочito vrijednost djelu daje upravo činjenica da je autor pišući za stručnjaka — jer je u svim svescima dodan naučni aparat — znao privući i širu javnost lagano pisanim tekstom.

N. Klaić

NOVI BIZANTSKI DOKUMENT XIII st. IZ DUBROVAČKOG ARHIVA

Dosad je bila poznata isprava (horismos) kojom epirski vladar Mihajlo II Andeo Duka daje oko 1237. Dubrovčanima pravo oporučivanja i slobodu trgovanja po svojoj državi uz uvjet plaćanja carine (kumerkion). Usp. tekst Smičiklas Cod. dipl. III, 404—405 (s netačnom datacijom) i M. Marković, Vizantiske povelje Dubrovačkog arhiva, Zbornik radova Vizantološkog instituta I, 1952, 221—222.

Stjecajem okolnosti pronađeno je 1964. donedavno nepoznato pismo kojim Mihajlo II Duka popraćuje dubrovačkom knezu navedenu horizmu. F. Barišić, Pismo Mihaila II Andela dubrovačkom

knezu iz 1237. Zbornik radova Vizantološkog instituta IX, 1966, 1—24, objavljuje tekst i prijevod novopronađenog pisma na grčkom jeziku. Mihajlo II konstatira da je na zahtjev Dubrovčanina Dobra (»sir Dóbroš«) obnovio sigilij svog oca podijeljen Dubrovčanima, dopuštajući im ponovo slobodu trgovanja po svojoj državi. Pismo je upućeno dubrovačkom knezu (»sir Ioánnes Theófilos«) koga Barišić istovjećuje sa Johannes Theopulus (Tiepolo, Teofilo). Autor utvrđuje da je taj Mlečanin bio dubrovački knez od 20. VII 1237. do 16. VII 1238. Budući da se u pismu navodi mjesec listopad i XI indikcija, bez drugih dijelova datacijske formule, autor s pravom datira pismo u 1237. godinu, a prema njemu datira u tu godinu i horizmu. Horizma se naime dosad samo približno neki put datirala u 1237. godinu.

Autor objavljuje ponovo, s nekim novim lekcijama, tekst i prijevod već poznate horizme. Značenje horizme i pisma vidi u tome što Dubrovčani trpe ograničenja trgovanju u sjevernoj Dalmaciji nametnuta im 1236. od Mlečana. Prinudeni su, dakle, obnoviti staro i tražiti nova tržišta na područjima gdje im Venecija uvjetno dopušta trgovinu. U ta područja spada i Epir. Epirska država, prema autoru, u to je vrijeme politički i ekonomski sređena, a horizma bi bila prva povelja koju Mihajlo II podjeljuje Dubrovčanima.

Autor se pozabavio i trećim dokumentom, prostagmom, na kojoj je srebrni žig (argirovulon-prostagma) Mihajla II, jer je to »dokumenat koji je sadržinski povezan sa horizmom istog vladara iz 1237«. Objavljuje tekst prostagme i prijevod (tekst su prije objavili Smičiklas III, 58—59, s netačnom datacijom, zatim Marković, 225—229). Autor donosi mjestimično drugačije lekcije teksta nego dosadašnji izdavači. To povlači za sobom drugačiji prijevod, odnosno smisao pojedinih izraza i riječi. Dubrovčanima se prostagmom zajamčuje sloboda oporučivanja, izvoz u Epir jahaćih konja i oružja, sloboda trgovanja tim predmetima bez naplaćivanja javnih nameta. Za trgovinu ostale robe epirske vlasti na-

plaćivat će im carinu. Dosad se ta prostagma većinom (osim B. Krekića) tumačila tako da je Dubrovčanima bilo slobodno trgovati svim vrstama robe po Epiru bez naplaćivanja carine. Novim tumačenjem teksta sloboda uvoza u Epir ograničava se samo na konje i oružje. Ostala roba podliježe carini. U prostagmi se još govori da prilikom brodoloma u epirskim vodama Dubrovčani zadržavaju pravo na vlasništvo svoje eventualno spašene robe i da se obostrana potraživanja imaju vršiti samo od osoba kojima je roba povjerena. Autor nizom uvjerljivih dokaza datira prostagmu u 1251. godinu (bilo je pokušaja da se ona datira u 1206, 1236, 1266. godinu). Smatra da je za vrijeme podjeljivanja prostagme u Dubrovniku bio knez Johannes Justinianus. Srebrni žig na prostagmi pripisuje Mihajlu II. Razrešava u prihvatljivom obrazloženju natpis utisnut u žig. Na kraju objavljuje faksimile pisma, horizme, prostagme sa žigom i zakletve Ivana Teupula, dubrovačkog kneza.

U istom svesku Zbornika, B. Krekić, Ko je bio sir Dóbroš iz pisma Mihaila II Epirskog Dubrovniku 1237. g.? (25—28), smatra da je to osobno, a ne obiteljsko ime. Pretpostavlja da je sir Dóbroš u stvari Dobroslav Ranjina koji je bio u gledna osoba u Dubrovniku vršeci dugi niz godina, od 1244. dalje, dužnost »iudex«-a. Kao takav mogao je biti dubrovački poklisar u Epiru 1237. na dvoru Mihajla II.

U vezi je s gornjim priložima i članak B. Ferjančića, Kada je umro despot Mihailo II Anđeo? (29—31). Dosad se njegova smrt stavljala u 1267. ili 1271. god. Na temelju analize jedne od isprava Ivana Paleologa u kojoj se Mihajlo II spominje kao pokojnik, a datirana je XI indikcijom, zaključuje da je umro između rujna 1266. i kolovoza 1268.

Za povijesnu nauku pronalazak novog izvora za odnose Dubrovnika i Epira u XIII st. zacijelo je dobitak. Naime, adresat pisma je I. Teupulo. Ime tog dubrovačkog kneza omogućuje tačno datiranje pisma i horizme. Mislim da je potrebno ukazati na još jedan moment: to je suradnja različitih stručnjaka. Dokument

je pronašao Zdravko Šundrica 1964. u dubrovačkom arhivu u zbirci grčkih pisma XVII i XVIII st. i uočivši njegovo značenje upozorio B. Krekića na njegovo postojanje. Taj obavještava F. Barišića koji prepisuje, prevodi, datira, tumači tekst, povezuje ga s drugim epirskim ispravama Mihajla II i daje nove poglede. Pojedina objašnjenja ili pitanja vezana uz tekst pisma daju B. Krekić i B. Ferjančić. Ta nesebična suradnja doprinijela je, bez sumnje, da imamo dobro objavljen i protumačen jedan novi povijesni izvor.

J. Lučić

IVAN BOŽIĆ, PREVLAKA — TUMBA, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII—1, Beograd, 1963, 197—211.

Na Prevlaci, poluotoku u Boki Kotorskoj, u Tivatskom zaljevu, bio je benediktinski samostan posvećen sv. Mihajlu. Prevlaka se u srednjem vijeku zvala i Tumba, Tomba. Pretpostavka je autorova da su benediktinci, osnovavši ovdje samostan, prozvali Prevlaku Tumba zbog sličnosti mjesta sa glasovitim normandijskim svetištem Mont-Saint-Michel koje se također zvalo Tomba.

Kult sv. Mihajla nastao je na Istoku. Njegovo svetište u Monte Garganu postalo je ishodištem širenja toga kulta po Zapadu. Crkve su mu se gradile obično na vrhu brda. Tako je nastao glasoviti Sanctus Michael de Tomba u Normandiji. Taj naziv, napominje autor, prenijeli su vjerojatno u smislu oponašanja, benediktinci koji su osnovali samostan na Prevlaci i dali mu ime Sanctus Michael de Tomba. Vjerojatno je da su samostan na Prevaci osnovali benediktinci iz Italije. Oni su, prema autoru, svakako poznavali glasovito svetište Mont-Saint-Michel. Zbog tijesnih veza između Jadranske obale i južne Italije mogao se preko njih prenijeti utjecaj dalekog normandijskog svetišta na naše tlo. Kult sv. Mihajla širio se kod Južnih Slavena odmah poslije pokrštenja. Autor spominje niz primjera da su se na našoj obali crkve posvećene kultu tog sveca gradile

na uzvisinama. Zato zaključuje: postojale su veze između benediktinskih samostana južne Italije i Normandije. Postoje isto tako tijesne veze između južne Italije i naše obale. Na našoj obali kult sv. Mihajla bio je veoma raširen. Zato se može prihvatiti da je Prevlaka, odnosno Sanctus Michael de Tumba u Boki Kotorskoj nastao zbog tih posrednih veza benediktinskih samostana naše obale preko južne Italije s Normandijom i da je naziv Sanctus Michael de Tumba iz Normandije zbog oponašanja prenijet u naš kraj.

Autorova kombinacija bez sumnje je veoma interesantna. Sama Prevlaka podsjeća zaista na glasoviti Saint-Michel, iako nema njegove veličanstvene osamljenosti. To bi uz to značilo da su benediktinci u našim krajevima imali prilično razvijen ukus bez obzira što se radilo o oponašanju.

Možemo ipak postaviti pitanje: da li je bilo neophodno prenijeti naziv Tumba upravo iz udaljenog Saint-Michela? Autor na jednom mjestu kaže da se stijenjena na kojoj je podignut Saint-Michel zvala Tom Belen; tako su je zvali druidi jer su je posvetili bogu sunca. Rimljani su od tog naziva načinili Mons Tumba, odnosno Tumulus Beleni (str. 201). Očito je da je Tom Belen, Tumulus Beleni postalo romansko Tomba, Tumba. Vidimo dakle da je Tumba vezana uz kult sunca, vatre. Crkve sv. Mihajla nalaze se obično na izloženim sunčanim predjelima, vrhovima brežuljaka. Međutim, imamo naziv Tumba i ondje gdje nema crkve sv. Mihajla, ali ima crkve sv. Ilije. Npr. Mons sancti Ellye spominje se 1326, a na njemu se nalazila »ecclesia sancti Elie de Tomba« 1283. neposredno kod Dubrovnika (usp. J. Lučić, Historijska topografija dubrovačke Astaraje, Anali XIII—IX, 294). Crkvice — ostaci joj se i danas nalaze u Bogišićevu parku na Ilijinoj Glavici — nalazila se na izbočenom mjestu. Kult sv. Ilije također je vezan uz vatru, oganj, a u daljoj dedukciji uz sunce. Crkvice mu se nalaze u dosta slučajeva na brdu. Tumba na Brgatu, također kod Dubrovnika, kako je i sam autor uočio, nema

veze s kultom sv. Mihajla. Mogli bismo nabaciti pretpostavku da Tumba ne mora biti vezana uz kult sv. Mihajla, nego uz štovanje sunca, vatre; da se Tumba, bez sumnje kao pretkršćanski izraz, sačuvao u Evropi, a tako i kod nas u romaniziranom obliku, ali u značenju kulta sunca. Odatle su Tumbe redovito na uzvisinama, bilo da se radi o kultu sv. Mihajla ili sv. Ilije, ili kao ostaci možda nekog pretkršćanskog općenitog kulta vezanog uz mjesto na kojem su se štovale te prirodne pojave. Postoji također mišljenje da se Prevlaka već prije dolaska benediktinaca zvala Tumba (usp. I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, 495). Ukoliko bi se ta tvrdnja mogla dokazati, tada se doista ne bi moralo dovesti u vezu Tumbu u Prevlaci s Tumbom u Normandiji. Ipak, sve to ne isključuje autorovu pretpostavku o povezanosti tih dvaju lokaliteta posredstvom benediktinaca.

J. Lučić

M. VEGO, ZBORNIK SREDNJOVJEKOVNIH NATPISA BOSNE I HERCEGOVINE III, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1964.

Zemaljski muzej u Sarajevu nastavio je sistematsko objelodanjivanje srednjovjekovnih, zasad samo ćirilskih, natpisa Bosne i Hercegovine, pa je nakon I i II sveska (usp. osvrt u HZ XVIII/1965, 340—6) izašao i III svezak. U njemu je objelodanjeno 86 ćirilskih natpisa (od broja 119—204). Autor Zbornika, M. Vego, objavio je u Glasniku Zemaljskog muzeja 1964, XIX, NS, Arheologija, epigrafske i povijesne studije o ovim natpisima.

U ovom svesku objelodanjeni su natpisi iz istočne, sjeveroistočne, sjeverne i dijelom središnje Hercegovine, kao i iz gornjeg Podrinja. Važnošću se ističu natpisi iz okolice Trebinja, Bileće, Gacka. Najveći broj natpisa i u ovom svesku potječe iz XV—XVI st., ali su dobro zastupljeni i natpisi XII—XIV stoljeća. Iz XII st. potječu dva natpisa, oba iz okolice Trebinja. To je u prvom redu nat-

pis župana Grda iz Polica kod Trebinja (1151—77; br. 129), pisan svečanim lapidarnim ustavom. Dosad je bio poznat po nepouzdanim crtežima, dok ovdje Vego donosi fotokopiju gipsanog odljeva. Drugi natpis iz Čičeva kod Trebinja (br. 130, god. 1177—1200) epigrafijski je zanimljiv po slobodno oblikovanim slovima koja se morfološki znatno razlikuju od natpisa župana Grda koji s natpisom kneza Brečka u Poveljima na otoku Braču (iz kraja XII st.) i s natpisom Kulina bana čini stilsku cjelinu. Iz XIII st. objelodanjena su također dva natpisa. Natpis župana Pribilše iz god. 1241. potječe, kao i natpis župana Grda, iz Polica kod Trebinja (br. 128), a pisan je nekaligrafskom varijantom lapidarnog ustava. Druga natpis iz Arandelova kod Trebinja (br. 133) iz kraja XIII st. ima izvjesne sličnosti s natpisom iz Vidoštaka kod Stoca (Zbornik II, br. 53) iz god. 1231. Ovi natpisi, osobito onaj iz Vidoštaka kod Stoca pokazuju morfološku srodnost s humskim kancelarijskim ustavom koji se odlikuje izduženim slovima. Na natpisu iz Arandelova ta je srodnost jedva zamjetljiva (karakteristična duboko spuštена petlja slova A), ali i on upozorava na utjecaj kancelarijskog na lapidarni ustav. Šest natpisa pripada XIV stoljeću. Natpis »gospoje Gojisave« (br. 178) iz Biskupa kod Konjica iz god. 1398. također je pisan lapidarnim ustavom svečnog izgleda koji upućuje na knjižno podrijetlo. Osobito je zanimljiv natpis Pribislava Petojivića iz Ljusića kod Uloga (br. 182), datiran prema vladanju bana Tvrtka, dakle 1353—77, u kojem se već pojavljuje minuskulno četvrtasto slovo B, što je rijetkost za natpise XIV st., budući da je takvo slovo B osobitost bosanskih natpisa XV i XVI stoljeća. Tu je zatim poznati natpis na nadgrobnom spomeniku gosta Milutina (br. 190) iz Humskoga kod Foče (Vego ga datira: »vjероватно 1318«). Taj važni natpis je izrazito majuskulan, bez ikakvih minuskulnih elemenata, a ističe se i figuralnom i dekorativnom plastikom.

Iz okoline Bileće i Gacka objelodanjeno je više natpisa iz XV stoljeća. Natpis Radonje Ratkovića iz Ključa kod Gacka

(br. 159), 1404—15, morfološki pripada natpisima XIV stoljeća. To je čista majuskula, samo je slovo K minuskulno. Slovo D ima na vrhu kratku vodoravnu crtu. U natpisu Vukosava Lupčića na ornamentiranom sarkofagu iz Prokletnice na Visočici planini (br. 175), XV st., uz minuskulno četvrtasto slovo B, nalazi se majuskulno slovo D s trokutićima na krajevima vodoravne crte. Takvo slovo D poznato je iz kancelarijskog ustava bosanskih isprava XIV st., a i s nekih natpisa (na primjer na natpisu iz Podgradinja, Zbornik II, br. 82, zatim na poznatom Kočerinskom natpisu iz početka XV st., Zbornik I, br. 1). Natpis hercega Stefana iznad vratiju crkve sv. Gjorgja u Sopotnici kod Goražda (br. 193) iz god. 1454. pisan je onim tipom monumentalnog ustava koji se upotrebljavao u bosanskoj kancelariji za potpise vladara na dnu povelja. Natpis je veoma skladen i vješto klesan. Taj monumentalni ustav odlikuje se uskim i visokim, stiliziranim slovima, obiljem ligatura, natpisanim i upisanim slovima i djeluje izrazito dekorativno. Natpis Vignja, sina Vukosava Plišića, iz Stepena kod Gacka (br. 199) je majuskulan (Vego ga datira: »prije 1465«). Nalazi se na bogato ornamentiranom sarkofagu, a zanimljiv je i po tome što je označen klesar natpisa (»Pisa Sracin Vukosalić«), ukoliko to »pisa« ne označava samo pisara predloška. Iz uobičajene anonimnosti bosanskih srednjovjekovnih natpisa izdvaja se i natpis Tvrtka Vukca iz Kapavice kod Ljubinja (br. 204), XV—XVI st., na masivnom kamenom križu, na kojem se tačno navodi: »A si bileg seče unuk mu Ivanko i pisa«. Na natpisu Vukašina Dobrašinića iz Konjskog u Zupcima (br. 132), XV—XVI st., ističe se osobitim, veoma rijetkim oblikom slovo Ж. Ono naliči slovu А, ali bez vodoravne prečkice, s dva kosa poteza, dodana stablu. U ovom svesku Zbornika objelodanjeno je i nekoliko kasnih ćirilskih natpisa iz XVII—XVIII stoljeća. To su tri natpisa iz Simiove kod Bileće (br. 154-6), od kojih je najljepši natpis Cvijetka Dragišića (br. 155) iz 1727, na visokom

ornamentiranom kamenom križu, morfološki srodan natpisima XV—XVI stoljeća.

I u ovom svesku Zbornika sadržan je uobičajeni način ediranja natpisa iz prva dva sveska. S lijeve strane je faksimil natpisa, a s desne transliteracija, transkripcija, prijevod na francuski i oznaka literature i izvora, što u potpunosti udovoljava svim zahtjevima znanstvene obrade natpisa. Možda bismo u nekim slučajevima poželjeli tehnički bolje faksimile. Ponegdje je snimak loš, a natpis nejasan (na primjer br. 163), a u nekim slučajevima je natpis sniman iz pogrešnog kuta. Tako je natpis iz Podubovca kod Bileće (br. 138) na kamenom sarkofagu sniman sa strane, pa je veći dio natpisa nejasan. Ove napomene, međutim, nimalo ne umanjuju izvanredno značenje ove savjesno uređene edicije.

Tomislav Raukar

Naučni skup u povodu 900. godišnjice samostana sv. Marije u Zadru održan je u istom gradu 9. i 10. XII 1966, u organizaciji Pododbora Matice hrvatske i tamošnjega Filozofskog fakulteta. Referate su održali: N. Klaić, Zadar — dalmatinska metropola do XII st.; M. Brandt, Neki elementi komunalnog razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI st.; J. Ferluga, Vizantija i Zadar; V. Cestarić, Etnički odnosi u Zadru prema analizi ličnih imena; I. Petricioli, Umjetnost u Zadru u XI st.; V. Novak, Samostan sv. Marije u Zadru — devetvekovna riznica hrvatske kulture; I. Petricioli, Umjetnička baština samostana sv. Marije; I. Ostojić, Izvori i literatura za povijest samostana sv. Marije; Ks. Radulić, Konzervatorski zahvati poslije oslobođenja u kompleksu sv. Marije; J. Belošević, Osvrt na dotadašnja arheološka istraživanja na kompleksu samostana sv. Marije; J. Stipišić, Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra.

Svi su referati, osim referata V. Cestarić, objelodanjeni u »Zadarskoj reviji« XVI, 1967, br. 2—3, str. 85—221. Diskusiju, koja je bila vrlo živa, prikazao je u istom broju ZR E. Peričić (226-232). On je opširno izvijestio i o izložbi »Zadar u doba narodnih vladara«, priređenoj u vezi sa spomenutom proslavom (239—243).

»Sigetska bitka u hrvatskoj povijesti, književnosti i glazbi« bila je tema »znanstvenog skupa« koji su 10. III 1967, »u povodu 400-godišnjice bitke kod Sigeta«, organizirali Filozofski fakultet u Zagrebu, Matica hrvatska i Povijesno društvo Hrvatske. Većinu referata podnijeli su historičari književnosti (M. Ratković, F. Švelec, J. Pupačić, D. Novalić, N. Kolumbić i M. Vaupotić), dok je odraz bitke u narodnoj književnosti prikazao T. Čubelić a u glazbi L. Županović. Uvodno predavanje o »Nikoli Šubiću Zrinskom u svome vremenu« održao je J. Šidak.

Naučni skup »Šibenik kroz stoljeća«, održan u Šibeniku 18. i 19. XI 1966. u povodu 900-godišnjice prvog spomena njegova imena u povijesti, organiziralo je Povijesno društvo Hrvatske u suradnji s Odborom za proslavu i svojom podružnicom u tom gradu. Opširan prikaz o podnesenim referatima (usp. izvještaj o radu PDH-e u ovom svesku HZ) dao je Sl. Grubišić u »Zadarskoj reviji« XVI, 1967, 233—239.

SIMPOZIJ O »IDEJI SLAVENSKE UZAJAMNOSTI U SREDINI XIX ST.« organizirao je Historijski institut Slovačke akademije nauka, u suradnji s nekim drugim historijskim institutima i i slavističkim komitetima, u zamku Smolenice blizu Bratislave od 26—29. lipnja 1966. Simpozij je pored osnovne teme obuhvatio napose i pojavu L'udovita Štúra i »međuslavske odnose«, a u cjelini je zasnovan kao dio priprema za VI Internacionalni kongres slavista u Pragu 1968. i kao akcija u okviru djelatnosti Internac. komisije za slavističke studije.

U prisutnosti mnogih uzvanika iz različitih zemalja podnijeli su referate: M. Pišút (Slovaci i slavenska uzajamnost u dvadesetim i tridesetim godinama XIX st.), J. Šidak (Ilirizam i njegovi problemi), J. Kočí (Austroslavizam i njegova uloga u češkoj politici), Ed. Winter (Njemačka javnost i slavensko pitanje u XIX st.), J. Mésároš (Mađari i panslavizam u slovačkom narodnom pokretu pred revoluciju 1848/49), L. Harksim (Slavenski programi u revoluciji 1848/49), S. A. Nikitin (Rusija i Slaveni u šezdesetim godinama XIX st.), A. Walicki (Rusko slavianofilstvo i »slavenska ideja«) i Vl. Matula (L'udovit Štúr i Rusija).

Nakon svakog referata slijedila je diskusija u kojoj su sudjelovali brojni učesnici, ponekad i s čitavim koreferatima (na pr. J. Butvin o slovačkom preporodu u cjelini; V. Žáček o austroslavizmu; P. Scheibert o različitim etapama u odnosu njemačke javnosti prema Rusiji, kojim je uvjetovan i njezin odnos prema Slavenstvu; P. Nowotný o preporodu Lužičkih Srba; zatim J. Matl, G. Rhode, V. Čejchan, J. Tibenský, J. Ambuš, H. Seton-Watson, K. Rozenbaum, L. P. Lapteva i dr.). U središtu pažnje nalazili su se preporodni pokreti slavenskih naroda u prvoj polovini XIX stoljeća — s izuzetkom Poljaka koji, osim A. Walickog, nisu na simpoziju uopće sudjelovali. Međutim, ni Walicki nije raspravljao o nekim problemima poljskog razvoja nego je u svom izvanredno zanimljivom referatu pokazao da »slavenska ideja« nije — osim u Homjakova — odigrala nikakvu ulogu u koncepcijama starijih slavianofila. Tek je Homjakov pokušao da u 40-im godinama »spoji slavianofilske motive s motivima panslavizma«, koje je tada zastupao M. Pogodin, i tako pripremi najzad »prijelaz slavianofila na pozicije panslavizma« u doba Krimskog rata. Iz osnovnog okvira tematike na simpoziju ispadao je, kronološki i sadržajno, referat A. S. Nikitina, izrađen pretežno na arhivskoj građi. S nekim referatima povezuje ga donekle pitanje odnosa službene Rusije prema austrosla-

vizmu i federalizaciji Monarhije; taj je odnos bio potpuno negativan.

Problematika austroslavizma i tzv. panslavizma u razvoju austrijskih Slavena zauzela je u referatima i diskusiji važno mjesto. J. Kočí je, u opreci s dosadašnjim negativnim stanovištem u češkoj historiografiji, ocijenio austroslavizam kao »strategijski program« češkoga nacionalnog pokreta koji je »organski nastao na određenom stupnju razvoja i snage« njegove i, zajedno sa svojim varijantama, postao u češkoj građanskoj politici anahronizam tek u vrijeme Prvoga svjetskog rata.

J. Mésároš je odlučno pobio optužbu zbog političkog panslavizma s kojom je mađarska javnost dočekivala svaki izražaj nacionalne individualnosti Slovačka. Tu ocjenu nije osporio nijedan diskutant, iako je strahovanje od slavenske opasnosti uzeto u obzir kao jedan od važnijih elemenata za razumijevanje takova mađarskog stanovišta.

Dalji prilog objašnjenju problema panslavizma donio je referat Vl. Matule o Šturu i Rusiji, u kojem je referent mogao izvijestiti o dosada neiskorištenoj bogatoj građi koja se sačuvala u ostavštini prote M. F. Rajevskog, slavianofila i dugogodišnjeg službenika ruskog poslanstva u Beču. U toj je ostavštini referent pronašao i originalni rukopis Šturova spisa »Das Slawentum und die Welt der Zukunft« koji je nastao u razdoblju od 1851—55. i koji je u svojem konačnom obliku iz g. 1855, za vrijeme krimskog rata, bio namijenjen vel. knezu Konstantinu. Za ocjenu toga spisa svakako je odlučna činjenica da je Štúr htio njime u prvom redu pobuditi interes službene Rusije za sudbinu Slavenstva, pa je ta svrha — po mišljenju referenta — utjecala i na njegov sadržaj, osobito u odnosu prema carizmu i njegovim ideolozima. Zahvaljujući Vl. Matuli, danas je historijat Šturova, u mnogom pogledu značajnog, spisa i njegovih izdanja, koja se u koječemu razlikuju, potpuno rasvijetljen. A nesumnjivo je tačna i današnja referentova ocjena misaonog kon-

tinuiteta koji taj Štúrov spis povezuje s njegovim osnovnim idejnim stanovištem.

Matulin referat je ponovo potakao pitanje austroslavizma a u vezi sa Štúrovom osudom također i ilirizma. Oba su u njemu prikazana kao pokreti liberalne buržoazije i njezinih hegemonističkih težnji, u slučaju ilirizma — hrvatske buržoazije. Diskusija je, doduše objasnila zašto Štúr osuđuje ilirizam, s obzirom na cjelinu slavenstva, kao »partikularizam«, ali je potpisani morao odlučno poreći opravdanost gornjoj ocjeni češkog i hrvatskog pokreta. Kao što je to u svom referatu pokazao i J. Kočí, austroslavizam nije bio ograničen samo na češku liberalnu buržoaziju, a ni ilirizam se ne može smatrati pojavom analognom čehoslovakizmu. U oba slučaja je konkretna historijska stvarnost žrtvovana stanovitim apriornim, shematskim stanovištima.

Nedovoljno duboko ulaženje u južnoslavensku problematiku 40-ih godina nije se povoljno odrazilo i na referatu L'. Haraksima o slavenskim programima 1848/9. Zadatak koji je referent preuzeo nije bio nimalo lak; valja požaliti što se u nekim vrlo važnim pitanjima oslonio isključivo na literaturu i poveo za nekim mišljenjima koja nije uspio provjeriti na izvornom materijalu. Odatle neispravna ocjena Gajeve »tajne politike« i Garašaninova »Načertanija«, što je u diskusiji i konstatirano.

Referati i diskusija — kako se čini, ne potpuna — bit će na stranim jezicima prezentirani u posebnoj knjizi VI Internacionalnog kongresa slavista u Pragu 1968.

Jaroslav Šidak

»DONAURAUM — GESTERN, HEUTE, MORGEN« bila je tema V Internacionalnog seminara koji je »Europa-haus Wien«, jedna od brojnih ustanova te vrste okupljenih u međunarodnoj federaciji FIMA, održao u Beču od 13—23. srpnja 1966. Pored predavača iz Austrije, na seminar su bili pozvani i neki historičari iz država koje su nastale na ruševinama Habsburške monarhije i iz

Njemačke, ukoliko oni istražuju probleme vezane za Podunavlje odnosno bivšu Monarhiju. Iako seminar nije bio zamišljen kao isključivo historijski, pa su na njemu — pored vrlo raznorodnog auditorija iz različitih zemalja — sudjelovali i ekonomisti, sociolozi i filozofi iz više država, ipak je težište referata i diskusije počivalo na nacionalnim problemima Monarhije. Seminar se na taj način uklopio u široku međunarodnu diskusiju koja se već više godina vodi o tim problemima i u koju je i naša historiografija unijela zapažen prilog referatom F. Zwittera, J. Sidaka i V. Bogdanova na XI Internacionalnom kongresu historijskih nauka u Stockholmu 1960.

Od austrijskih historičara istupili su s referatima u plenumu ili u tzv. radnim kružocima (*Arbeitskreise*) Al. Novotny (Podunavska monarhija kao faktor reda i njezina funkcija integriranja), A. Ableitinger (Izborna reforma g. 1907) i Greta Klingenstein (Austro-ugarski savez s Njemačkim carstvom i njegova vanjska politika od 1867—1918, te Carevinski zakon o pučkom školstvu 1869). Iz Njemačke su sudjelovali G. Stourzh (Pravo o nacionalnostima u Podunavskoj monarhiji) i H. Glassl (Planovi Hohenwarta i Schäfflea), iz Čehoslovačke J. Havránek (Jezična i nacionalna pitanja u Češkoj i Moravskoj do »moravske nagodbe« 1905, te Industrija Češke u XIX st.), iz Poljske J. Buszko (Autonomija Galicije i Beč između 1869. i 1914) i A. Pilch (Uvođenje građanskog zakonika u Galiciji i njegove posljedice), iz Mađarske P. Hanák (Austro-ugarska nagodba 1867 — s vanjsko-unutrašnjeg i ekonomsko-političkog gledišta, te Politička opozicija nagodbi od 1867. u Ugarskoj), iz Jugoslavije J. Šidak (Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do 1914), B. Krizman (Novo uređenje Podunavlja nakon prvoga svjetskog rata) i R. Lovrenčić (Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. u novijoj jugoslavenskoj literaturi).

Diskusija o tim referatima bila je ponekad vrlo živa; opširniji izvod iz nje priredio je urednik edicije koja je, u

izdanju bečkog Europa-Verlaga, obuhvatila i osnovne referate u cjelini a referate iz »radnih kružoka« u kraćim rezimeima. Nažalost, izvod iz diskusija o pojedinim referatima nije bio izrađen u dogovoru s autorima niti je od njih zatraženo naknadno odobrenje. Iako je kao podloga za taj izvod poslužio snimak magnetofonske vrpce, ipak su neki, za historičara važniji i odlučniji, dijelovi diskusije izostali a u objavljenom tekstu ima i pogrešaka koje su se mogle izbjeći. Uza sve to je tehnički pomnivo dotjerano izdanje (1967, 261 str.), pod naslovom seminara, zaslugom njegova urednika i današnjeg direktora bečkog »Europahausa«, dra Józsefa Varge, unijelo u austrijsku literaturu zapažen prilog boljem razumijevanju nacionalnih problema u Habsburškoj monarhiji. S obzirom na to da se teza o nekoj historijskoj »misiji« Monarhije i dalje ponegdje uporno održava ili se, u najboljem slučaju, zamjenjuje prividno blažim pojmovima »funkcije« i »faktora« reda (*Ordnungsfunktion* i *Ordnungsfaktor*) u »podunavskom prostoru« (*Donauraum*), značenje je toga izdanja utoliko veće. Pogotovu kada je i sam priređivač na stražnjim koricama spomenutog izdanja smatrao potrebnim da kao jedan od glavnih ciljeva seminara istakne težnju za spoznajom »da je već jedna mnogonacionalna država — jedan integrirajući prostor — usred Evrope postojala i da je uspjela (*imstande war*) ispuniti funkcije porotka i stabilizacije«.

Referat J. Šidaka objavljen je u originalnom tekstu, s bilješkama kojih u njemačkom izdanju nema, u časopisu »Encyclopaedia moderna« 3—4, Zagreb 1967, a referat R. Lovrenčića izlazi u ovom svesku HZ.

šk.

HRVATSKA POVIJEST NA MOSKOVSKOM SVEUČILIŠTU. Na poziv Odsjeka za povijest zapadnih i južnih Slavena na Historijskom fakultetu u Moskvi, prof. J. Šidak je u mjesecu listopada 1966. održao ondje ciklus od devet dvosatnih predavanja o povijesti hrvatskog naroda u XIX stoljeću. Pored

toga je za nastavnike Odsjeka izložio u posebnom predavanju problematiku današnje jugoslavenske historiografije, a u Institutu slavjanovedenija AN SSSR razvoj jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici do Prvoga svjetskog rata.

MILORAD EKMEČIĆ, DŽAVAHARLAL NEHRU I INDIJSKA BAŠTINA ETIČKE POLITIKE. Pregled XVI, Sarajevo 1964, 533—552.

U ovom odlično napisanom eseju autor je iscrpno iznio one pokretačke snage s kraja XIX i u XX st. koje su neposredno utjecale na Džavaharlal Nehrua — gandizam i marksizam. Nema sumnje da je Gandhijev utjecaj na Nehrua bio golem. Da nije bilo Gandhija, Nehru vjerojatno ne bi bio ostavio tako snažan pečat u historiji. Autor to konstatira plastičnim riječima: »Zarežite kožu Nehruu, poteći će Gandhijeva krv [...] Oni su dvoje isto pored svih formalnih razlika koje su sami najviše priznavali.« (548) Obojica su bili sekularisti, ali se njihovi pristupi ipak bitno razlikuju. Gandhi je bio religiozan — za njega je religija predstavljala različite načine da se dođe do konačne istine. Za Nehrua je sekularizam bio ne samo veliki filozofski i politički ideal, kojega bi se Indija trebala uvijek držati, nego i ideal koji bi jednog dana mogao prihvatiti cijeli svijet — ideal više-rasnog, više-jezičnog i više-kulturnog društva. Nehru je bio i pod znatnim utjecajem Marxa. Na njegovu koncepciju socijalizma djelovala je marksistička literatura koju je rano počeo čitati i njegov prvi posjet Sovjetskom Savezu 1926. U tom pogledu, dakako, Nehru je imao i određene rezerve, a njih objašnjava i Ekmečić ovim riječima: »Usvajajući mnogo šta od Marxa, on mu je zamjerao što nije predvidio revolucionarnost srednje klase koja je između dva rata bila na dnevnom redu. Marx je znao za moguću revolucionarnost srednjih slojeva, ali je nije cijenio u onoj mjeri kao Nehru, koji je vidio da je indijski nacionalni pokret pretrpio invaziju — najprije buržoazije, pa srednjih slojeva, da bi na kraju prijetio da se pretvori u ruralni pokret i seljačko

oružje za rješenje agrarnog pitanja. Modernom komunizmu, kakvog je upoznao između dva rata, on je predbacivao dogmatizam, netrpeljivost prema izdvojenim mišljenjima i lov na vještice. To je kasnije ostavilo traga na njegove koncepcije, pa je 1950. pred parlamentom branio ideju da sovjetski ogranak marksizma ima malo što zajedničkog sa Marksom. Ja sam sasvim siguran da bi Marx bio iznenađen kad bi vidio različite interpretacije svoje teorije» (550)

Treba napomenuti da je na formiranje Nehruova stava prema socijalizmu i putovima koji do njega vode najviše utjecala živa svijest o siromaštvu indijskog naroda, svijest o psihologiji ovisnosti, feudalizmu, tradicionalizmu i predrasudama koje su njegovim narodom vladale. Nehru je bio uvjeren da se ni ekonomski ni društveni ni kulturni napredak ne može postići bez rekonstrukcije indijskog društva na bazi socijalizma. Međutim, nema sumnje da je Nehru jedna ličnost puna tuge upravo zato što je bio rastrgan između gandizma i marksizma. U stvari — čitav teret Nehruova razvoja sastojao se u nastojanju da u skladu svoju etiku a da ne zapadne u vjerski dogmatizam. Drugim riječima, pokušao je spojiti Marxa s indijskom tradicijom.

Iznenaduje u članku M. Ekmečića da se on koncentrira na povijest Indije u kasnom XIX i ranom XX stoljeću. Nije, na žalost, dovoljno uzeo u obzir veliku baštinu indijske historije. Jer često puta Nehru se ne ravna ni po marksizmu ni po gandizmu nego slijedi stariju indijsku povijest i tradiciju na koju gleda s razumijevanjem i simpatijom. Nehru je pravilno rekao da povijest nije samo čarobna predstava nego da u njoj ima mnogo čarobnog za one koji imaju oči da to vide. Zato je krivo pretpostaviti da je Nehru samo proizvod bliske prošlosti; naprotiv, on je naslijedio tisuće godina dugu historiju Indije.

On potječe iz zemlje koja posjeduje veliko bogatstvo misli i iskustva. Treba istaći da se indijska historija kontinuirano proteže kroz više od 5000 godina. Premda postoje velike praznine u našem

znanju o njoj, a ponor između perioda Harrappa (oko 3000 god. pr. n. e.) i perioda Buddha (oko 600 godina pr. n. e.) treba tek premostiti, građa koja je danas dostupna dovoljna je da historičarima omogući da napišu kontinuirani prikaz o političkom i društvenom razvoju Indije barem od VI st. pr. n. e. Ponekad je možda politička pozadina još uvijek nejasna, ali društvena organizacija, razvoju svijesti i općenite crte u životu Hindusa mogu se jasno pratiti ne samo kroz autentični historijski materijal koji je sačuvan u natpisima, zapisima stranih putnika i napomenama u analima susjednih zemalja, već i kroz hindusku budističku i jainsku književnost koja obuhvaća cijeli ovaj period i uvelike osvjetljava život ljudi u to doba. Ova rana historija Indije je čudesna i zbog toga neobično privlačna. To je bila prošlost muževne i snažne rase koja je imala istraživački duh i silnu želju za saznanjem. Ti ljudi su neprestano tragali za onim konačnim i općim. Oni su izgradili jedinstven jezik — sanskrit — i na tom jeziku stvorili izvanredna filozofska djela. Što je drugo Indija radila čitavo ovo vrijeme nego stvarala filozofe, mudrace i intelektualce? Djela koja su tada nastala — Vede, Upanishade, Ramayana, Mahabharata i druga mogli su napisati samo veliki stvaraoci. Ova prošlost dala je i cara Ashoku. Premda Ashoka, možda, nije tako dobro poznat ljudima na Zapadu, ipak jedan od njih shvatio je njegovu veličinu. H. G. Wells kaže: »Među desecima tisuća imena kraljeva koji ispunjavaju stupce historije, među svim tim veličanstvima, visočanstvima, milostima i sličnima Ashokino ime sja, i to sja gotovo posve osamljeno, kao zvijezda. Od Volge do Japana njegovo ime se još poštuje. Kina, Tibet, pa čak i Indija, premda je napustila njegovu doktrinu, sačuvale su tradiciju njegove veličine. Više ljudi danas njeguje uspomenu na njega nego je ikada čulo za ime Konstantina ili Charlemagna« (Cit. prema Nehru, *Glimpses of World History*, 63). U istom djelu Nehru citira jedan od edikata ovog monarha: »Sve sekte zaslužuju poštovanje iz nekog razloga. Ako tako postupi, čo-

vjek uzdiže svoju vlastitu sektu a istodobno čini uslugu sektama drugih ljudi» (65). Ashoka je doista snažno utjecao na Nehrua.

M. Ekmečić, nadalje, nije dovoljno uzeo u obzir činjenicu da Nehruova baština ima prvenstveno indijski karakter. Izrazita crta indijske tradicije oduvijek je bila sinteza. Geografski položaj joj je pomogao da mnogo toga asimilira izvana a da pri tom ne izgubi svoj vlastiti identitet. Arijsko-dravidska sinteza, koja počinje krajem Rigevedijskog doba, u stvari je stvorila indijsku civilizaciju. Ova sinteza, koja se uspješno provodila u filozofskoj misli, vjerskim institucijama i društvenom uređenju hinduske nacije, nije se nikad ni pokušavala ostvariti među rasama na području južno od Vindhya. Tako je jug do danas ostao drugačiji što se tiče rasa, a geografija Indije, podijelivši subkontinent u dva dijela s Dekanom kao preprekom, uspješno je spriječila miješanje rasa. Prema tome, Dekan i dalje ima dravidske rasne karakteristike, premda su zajednički život s Hindusima i premoć sanskrtskog jezika ujedinili sjever i jug neuništivom sponom kulturnog jedinstva. Osim toga, kao rezultat ove sinteze, proizašlo je jedinstvo Indije u osnovnim ljudskim institucijama, kao što su selo i obitelj, i u širim pravnim koncepcijama. Indijsko umijeće kovanja novca, njena astronomija i velika umjetnička škola Gandhara, sve je to nastalo stapanjem hinduske i grčke umjetnosti. Isto tako su trajniji kontakti s islamom bili od izvanredne važnosti za indijski život, religiju, umjetnost, književnost, društvenu i ekonomsku strukturu. Ovaj otvoreni odnos prema onome što dolazi izvana omogućio je Indiji da iz svoje stopedesetgodišnje veze sa Zapadom prihvati kao svoje vlastito i asimilira evropsko znanje i ideje, ali samo do onih granica u kojima joj je bilo moguće prilagoditi se novom svijetu ne izlažući se opasnostima nasilne revolucije. Indija je zemlja gdje su se sastajali Istok i Zapad još od vremena Aleksandra Velikoga i budući da je duhovno srodna i s jednim i s drugim, hi-

storijski je vrlo prikladna za stvaranje novog društva sintezom Azije i Evrope.

M. Ekmečić vidi tu sintezu i u ličnosti Jawaharlala Nehrua, pa zato s pravom ističe:

»Mnogi ga smatraju duhovnom mješavinom Zapada i Istoka. On se sam jednom jadao da se osjeća 'izgubljen u tuđoj zemlji'. Ipak, on to nikada stvarno nije bio. On je Indiju uzdigao među velike države svijeta stvarajući je iz nje same, a da ipak pred historijom ne obnovi ono što ona standardno poima kao istočnu civilizaciju. U geografiji ljudske kulture nema istoka dalje od Indije i ona je za mnoge njegovo glavno utočište. Pored toga ono što je Nehru u njoj stvorio u velikoj je mjeri ponovljivo pod svakim podnebljem«. (552)

I zato je, u stvari, upravo historija Indije prava Nehruova baština. On je svoje ideje temeljio na drevnim sanskrtskim stihovima od kojih je jednu pjesmu preveo ovako: »Žrtvuj pojedinca obitelji, žrtvuj obitelj selu, selo domovini, a duši žrtvuj cijeli svijet! Vrlo je malen broj onih koji znaju ili mogu reći što je duša i svaki od nas može imati drugačije tumačenje, ali ono što nas ova sanskrtska pjesma uči je zajedničko svima: to je pouka o suradnji za opće dobro«. (Glimpses of World History, 7.)

Aman Prakash Chand

ZVONIMIR DOROGHY, BLAGO LATINSKOG JEZIKA (THESAURUS LINGUAE LATINAE), Matica hrvatska, Zagreb 1966.

Ova knjiga nije samo izvanredno izdavanje Matice hrvatske, kako je označeno uz naslovnu stranicu, nego je i izvanredno značajna za našu kulturu i izdavačku djelatnost. Dosad najbogatija među južnim Slavenima, ona se također ubraja u najbolje i najveće zbirke latinskih citata, sentencija i poslovice koje i u svijetu postoje. Iako je po sadržaju pretežno internacionalnog karaktera, autor ju je umješno prozeo i nacionalnom, hrvatskom notom, navodeći

latinske misli i natpise iz hrvatske pravno-političke, kulturne i književne povijesti.

Thesaurus ima ukupno 513 stranica formata osmine. Najveći dio obuhvaća oko 5000 abecedno nanizanih citata, sentencija, poslovice, krilatica i uzrečica, prvenstveno iz rimskih i novolatinskih autora, zatim iz latinskog prijevoda Biblije i nekih zbirki latinskog izražavanja s područja politike, prava i povijesti. Uza svaki latinski citat naveden je doslovan naš prijevod i — kad je god to poznato — precizan podatak o piscu, djelu i stihu ili poglavlju iz kojega je citat uzet. Značajnu vrijednost i originalnost daju knjizi naše narodne poslovice, što ih je Doroghy vrlo često nakon prijevoda dodao kao adekvatna tumačenja uz latinske uzrečice.

Drugi, manji dio knjige sadržava izbor takozvanih *Varia* (npr. natpis s nadgrobne ploče P. Zrinskoga i F. K. Frankopana ili natpis na gradskim vratima na Pločama u Dubrovniku), zatim anegdote, *Anacreontica* (među njima note i potpun tekst poznate studentske pjesme *Gaudeamus igitur*) i — na kraju dosta obilan izbor *Curiosa* (npr. dvije izjave Frana Bulića, nešto o modi, Nostradamus, o Napoleonu itd.).

Citak slog i lijepa likovna oprema dobar su okvir ovoj dobroj knjizi, bogatoj uzletima misli i lapidarnim izričajima, što su ih na latinskom jeziku stvorili znameniti pojedinci ili ih je iznjedrila stoljetna narodna mudrost i životno iskustvo. *Blago latinskog jezika* dostojan je spomen nedavno preminulom autoru, prof. Doroghyju, i služi na čast izdavaču Matici hrvatskoj.

Vladimir Vratović

GESCHICHTE DER TEXTÜBERLIEFERUNG DER ANTIKEN UND MITTELALTERLICHEN LITERATUR, I—II, Zürich 1961—1964.

U prvi mah moglo bi se učiniti da historičarima ova knjiga ne može biti od naročite koristi. Jer II svezak osobito, a I većinom, usmjereni su na književnost umjetničku, ne historiografiju. Izuzetak

bi činili pojedinačno obrađeni pisci (Herodot ili Tukidid, Salustije, Cezar ili Tacit), gdje se historiografska i umjetnička proza dodiruju; ili Hungerov članak *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen* (I, 25—147), u kojem se precizno, sažeto i vrlo pregledno obrađuju materijali za pisanje, oblik, širenje i čuvanje u bibliotekama antičke knjige, a zatim i grčka i latinska paleografija; ili studija *Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance* (I, 511—580), u kojoj Rüdiger originalno sažima kompleksnu problematiku renesanse, utvrđujući društvene pretpostavke za rad humanista i precizno uočavajući ekonomske i općedruštvene korijene istraživalačkom radu u tom razdoblju, što je posebna vrednota članka.

No, da knjiga čak i za historičara specijalista ima kudikamo širu upotrebljivost, kako materijalnu, tako osobito i metodološku, pokazat će teme priloga, posvećenih u I svesku isključivo antičkoj, u II sv. srednjovjekovnoj povijesti (rukopisne) tradicije.

Prvim sveskom obuhvaćene su, pored spomenutog Hungerovog i Rüdigerovog članka: Biblija (149—206, autor: Stegmüller), grčka klasična i helenistička književnost (207—283, Erbse) s dodatkom o nekršćanskoj grčkoj književnosti rimskoga carskog doba (285—307, Imhof), latinska književnost antike (309—422, Büchner), bizantska književnost (423—510, Beck). *Drugi svezak* posvećen je ovim književnostima: srednjovjekovnoj latinskoj (9—186, Langosch), francuskoj (187—260, Michal), staroprovansalskoj (261—318, Avalle), starotalijanskoj (319—538, Folena), surađivali još: Ineichen, Quaglio i Mengaldo), španjolskoj (539—598, Steiger), staroengleskoj i srednjoengleskoj (599—640, Brunner), staronjemačkoj (641—702, Neumann), ranogermanskoj i staronordijskoj (703—762, Sonderegger).

Treba požaliti što u knjizi nema ni spomena o slavenskim književnostima.

Pored Bodmerova uvoda o značenju (rukopisne) tradicije tekstova (I, 17—

—24) i brojnih slika rukopisa i stemā, kojima je knjiga ilustrirana, svaki svezak sadržava na koncu katalog s bibliografskim, bibliografskim i povijesnotekstološkim podacima o najvažnijim obrađenim autorima i iscrpna kazala imenā i stvari. Drugom je svesku dodan i vrlo praktičan bibliografski indeks.

Djelo možemo smatrati jedinstvenim u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi. Svakako, iako ne prvenstveno, zbog toga što je ukupno 18 stručnjaka u 2 sveska kritički, sistematski i sažeto iznijelo nebrojen niz pojedinačnih spoznaja o rukopisnoj tradiciji pisaca po pojedinim književnostima, raspršenih dosad u mnogobrojnim knjigama i drugim publikacijama. Zatim i zbog činjenice što je knjiga pouzdan znanstveni kompendij i specijalnih tekstoloških istraživanja. Ali u njemu ne nalazimo samo kronološko nizanje autora i književnih djela, promatranih iz isključivo specijalističkog aspekta i zanimanja za filijacije rukopisa, recenzije i sl., iako su obilato došla do izražaja i jezična, i paleografska, i književnopovijesna znanja.

Bez obzira na to što su neki autori, osobito Büchner, Erbse i Langosch skloniji od drugih da u svoje studije upleću i teoretska razmatranja, koja se naročito kreću oko termina povijest teksta (*Textgeschichte*) i povijest rukopisne tradicije (tako prevodim termin: *Überlieferungsgeschichte*), otvorena i zatvorena recenzija i dr., svim je priložima u podtekstu zajednička jedna metodološka podloga: što tješnje uklapanje tekstologije u duhovnu i društvenu atmosferu u kojoj je rukopis nastao, a to znači u povijest. To je temeljna novina ovog djela u usporedbi s većinom prethodnih, to je smisao termina *Überlieferungsgeschichte*, kako ga primjenjuju autori knjige: podlaganje svih momenata u sudbini i osobitostima nekoga pisanog teksta *povijesnom faktoru*. Uklapajući kritiku i povijest teksta u širi i viši pojam *povijesti tradicije*, autori im upravo razmiču okvire i mogućnosti ispitivanja. Imperativ je moderne tekstologije — to ova knjiga sjajno potvrđuje — da se uzima u obzir cjelokupna kulturnopovijesna i društvena atmosfera, kako iz doba kad je djelo u

rukopisu nastalo, tako i iz svih etapa njegove transmisije.

Prikazano djelo u svakom je slučaju izuzetne vrijednosti: i po koncepciji, i po imenima autora od kojih su neki vrhunski autoriteti na svom području, i po mnoštvu detaljnih tekstoloških spoznaja, koje su metodološki primjenjive i na druga područja i na druge pisane ili tiskane izvore. U ovom času mislim na naše izvore, posebno historiografske u užem smislu.

Vladimir Vratović

FRANÇOIS DAUMAS, LA CIVILISATION DE L'ÉGYPTÉ PHARAONIQUE, Paris 1965, 685 strana, 255 heliogravura, 8 tabla u bojama, 47 karata i planova.

Kao četvrti svezak kolekcije »Les Grandes Civilisations« koju uređuje Raymond Bloch — nakon »La Civilisation Romaine« Pierra Grimala, »La Civilisation Grecque« Francois Chamoux i »La Civilisation de l'Occident médiéval« Jacques Le Goffa — pojavila se u pariskoj izdavačkoj kući Arthaud opsežna studija François Daumasa, direktora Francuskog instituta za orijentalnu arheologiju u Kairu, posvećena civilizaciji faraonskog Egipta. Slijedeći namjere čitave kolekcije, Daumasova knjiga nastoji da fenomen egipatske civilizacije osvijetli sa svih aspekata što ih otvara današnje stanje znanosti. O tome nam dovoljno rječito govore i naslovi poglavlja: 1. Zemlja i porijeklo, 2. Tinitiska zora, 3. Tri tisuće godina povijesti, 4. Teokracija i faraonska država, 5. Pravni život i institucije, 6. Ekonomski život, 7. Religija i misao, 8. Svećane i svakodnevne liturgije, 9. Literatura i humanizam, 10. Umjetnost po mjeri vječnosti. Slijede: Atlas sa sedam karata, Kronološka tablica sa komparativnim referansama, Dokumentarni index, Bibliografija s kritičkim vrednovanjem navedenih djela.

Takav jedan pothvat, golem po rasponu znanstvenih saznanja što ih mora obuhvatiti, asimilirati i prezentirati načinom koji će biti jednako zanimljiv za stručnjaka kao i za amatera, susreće se, na početku, s jednom osnovnom dile-

mom: da li, što bi fundamentalnost djela s jedne strane i tražila, težiti maksimalnoj objektivnosti, što sustavnijem organiziranju stanovitog broja činjenica, što većoj ravnoteži u prostornom raspoređivanju tako različitih poglavlja, kao što su politički, ekonomski, kulturni život jedne nacije, ili opet prihvatiti kao jedini mogući kriterij onaj ličnosti, prepuštiti ličnosti autora da intervenira u mjeri koja svakako neće poremetiti neke osnovne odnose, ali koja će unutar njih ostavljati tragove svoje nazočnosti.

Prevedena na praktičnu terminologiju, osnovna dilema glasi: koliko pažnje (prostora) posvetiti jednom, koliko drugom činiocu civilizacije. Možemo, naoružani shemama kojih proizvodljivosti nije teško dokazati, predložiti odmah čitavu tablicu s rasporedom vrijednosti, zahtijevajući njeno apsolutno poštovanje. Ja ipak vjerujem da se svako djelo ljudskog duha, ukoliko je duh prisutan, mora strukturirati prema sklonostima svog autora; ukoliko te sklonosti isključimo imat ćemo pred sobom poneku od onih, možda i faktografski korisnih, ali ipak tako odbojnih tvorevina iz kojih je činjenica otjerala čovjeka. Disciplina neće zbog toga biti isključena: naprotiv, ona će se javiti kao logični normativ jednog duhovnog postupka.

Ove prethodne napomene općeg značenja bile su potrebne zato što će Daumasova knjiga zacijelo izazvati primjedbe: u proporcijama cjeline, pažnja posvećena takozvanim kulturnim fenomenima jedne civilizacije odnosi prevagu nad onom posvećenom njenim ekonomskim aspektima. Također se može primijetiti da je politička povijest egipatske države prijeđena brzim hodom, koji dopušta čitaocu da zapazi samo njene najosnovnije konture. Takvi omjeri, proizašli očito iz autora uvrježenja da se fizionomija jedne civilizacije određuje najbolje kroz dostignuća njene duhovne kulture (ne bi li se, uostalom, ovdje mogla spomenuti poznata Engelsova misao da je o francuskom društvu onog vremena naučio više iz Balzacovih romana nego iz svih mogućih studija?), kompenzirani su, međutim dokumentarnim prilozima. Minucio-

zna komparativna kronologijska tablica, bogati dokumentarni index sa brojnim kartama, planovima pa i topografskim skicama značajnih bitaka poput one kod Qadeša, nadoknađuju ono na čemu se autor u svom izlaganju, više koncentriran na razmatranje kulturnih i umjetničkih ostvarenja, manje zadržavao.

Prisutnost ličnosti autora, njegovih sklonosti i uvjerenja, obilježava, razumljivo, ne samo osnovno strukturiranje materijala, već i detalj. U ponekom od tih detalja razići ćemo se s autorom ili nam njegova argumentacija neće izgledati dovoljno uvjerljiva. Navodim, primjera radi, dva takva mjesta.

Govoreći o ikonografiji Amenofisa IV odnosno Akhenatona, Daumas odlučno pobija uvriježena mišljenja po kojima su fizičke deformacije što ih susrećemo na statuama i reljefima faraona više manje realistički prikaz stanovitih fizioloških poremećaja (suviše naglašeni bokovi, istaknute grudi itd.), predlažući objašnjenje sa sasvim drugog aspekta. Prema Daumasu, razlozi takve faraonske ikonografije nemaju nikakve veze sa stvarnim fizičkim stanjem vladara, već su posljedica kulturnih razloga: u ritualnim prikazima ličnost, slika faraona podobna je, ona jedina, da zamijeni sliku Atona, da se njoj substituiraju. A kako je božansko počelo jedno i samo sebi dostatno, ono mora nužno biti prikazano kao biseksualno: substituirajući se slici Atona, i lik Akhenatona poprima tako crte koje mu daju biseksualni karakter.

Ovoj dedukciji se ne može zaniijekati izvanredna duhovnost, ali se isto tako ne mogu previdjeti ni razlozi što dovede u sumnju njenu opravdanost. U prvom redu, u starom Egiptu se božanstva koja bi trebala imati biseksualni karakter, pokazuju s naglašenim karakteristikama jednog i drugog spola — na primjer bog Nila s vrlo istaknutim dojčkama. Kod Akhenatona feminilni karakter nikada nije drastično naglašen, nikada nije do kraja simbolički evidentan, ostajući u okvirima nesumnjive, ali realno moguće deformacije. Drugo, umjetnost amarnske epohe, i pored njenog vrlo visokog rafinmana, označena je dominaci-

jom realizma u okviru kojeg bi bilo teško zamisliti velike simboličke proizvodljivosti. Treće, Daumasova teza ne rješava toliko puta razmatrano a nikad do kraja raščišćeno pitanje deformacija faraonove lubanje, što zatim postaje i moda, ali koje je očito s kulturnim objašnjenjem ne može imati uhvatljive veze.

Također se ne mora u cjelini prihvatiti i autorovo vrednovanje pojedinih epoha egipatske literature: Daumas očito više cijeni literarna ostvarenja kasnijih epoha, s njihovim soanjiranim stilom, s njihovom racionalnom komponentom, s njihovom izrađenom etikom konačno, nego one najstarije zapise u Tekstovima piramida, što svojom simbolikom naglo izranjaju iz mračnih dubina pretpovijesti. Meni se naprotiv čini da egipatski duh nije stvorio literarnih djela koja bi se mogla usporediti sa stihovima iz Unasove grobnice, V din.) kojima i Daumas priznaje »neoporecivu divlju ljepotu«.

Izvan domena literarnih vrednovanja, koja su ipak stvar ukusa, Daumas nam predlaže i niz novih historijskih gledanja, argumentiranih uvjerljivim znanstvenim aparatom. Jedno od njih, na kojem se vrijedi načas zadržati, odnosi se na socijalnu strukturu faraonske države, na pitanje najnižeg sloja te strukture. Shematska gledanja, kao što je poznato, tretiraju egipatsko društvo kao jedan od tipičnih primjera robovlasničkog društva. Daumas dovodi takvo shvaćanje u sumnju već jednim lingvističkim podatkom: činjenica da u staroegipatskom jeziku postoji najmanje osam termina za oznaku socijalnog stanja koje mi, prema grčkom i rimskom uzoru, prevodimo terminom rob, pokazuje da stvari ipak treba nijansirati. Prema njegovim razmatranjima, ropstvo u klasičnom obliku postoji u Egiptu samo u epohama velikih osvajanja, i tu se onda radi o robovima strancima, dok je Egipćanin najnižega socijalnog stanja ostajao uvijek sluga (servage), zadržavajući jedan minimum neotuđivih ličnih prava: »Ove činjenice, usprkos njihovoj razasutosti i malobrojnosti informacija, omogućavaju da vidimo kako je ropstvo u pravom smislu riječi bilo rijetko u Egiptu, osim nakon ve-

likih osvajanja. I tada je međutim bilo brzo resorbirano. Naprotiv, stanje služništva, koje je ostavljalo poluslobodu onima koji su bili njime obuhvaćeni, ostavljajući im ograničen, ali stvaran pravni status, bilo je vrlo često. Uz obale Nila, dakle, ne nailazimo na one sasvim obespravljene mase što služe na sramotu Grčkoj i Rimu«.

Ponovimo: usprkos dosta brojnim mjestima koja će zacijelo izazvati kontroverze, a možda baš i zbog njih, Daumasova knjiga ne predstavlja samo koristan priručnik o jednoj velikoj civilizaciji, već i strastveni dijalog s njenim afirmacijama.

Petar Selem

JEAN LECLANT, MONTOUEMHAT, QUATRIÈME PROPHÈTE D'AMON, PRINCE DE LA VILLE, Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'Étude, t. XXXV, Le Caire 1961, str. 312. LXX tabla.

S priličnim zakašnjenjem, uvjetovanim sporošću normaliziranja francusko-egipatskih odnosa, poremećenih najprije Sueskim događajima 1956, a zatim alžirskim ratom, pojavila se, u okviru biblioteke Francuskog instituta za Orijentalnu arheologiju u Kairu, studija Jeana Leclanta o tebanskom velikodostojniku Montuemhatu, jednoj od zanimljivijih ličnosti staroegipatske povijesti. Iako nikada nije nosio krunu, iako čak nije vršio ni funkcije na kraljevskom dvoru, Montuemhat odavno privlači pažnju povjesničara: sama činjenica da je on, za svoga dugog života, promijenio gospodare dinastija triju nacionalnosti: etiopske, asirske i saiske, da je uspio kroz sve te burne i dramatične povijesne lomove sačuvati svoj položaj i svoje časti, bila bi dovoljna da upozori na njegove izuzetne kvalitete političara, iako bi, s naših uglova gledanja, zacijelo dovela u dvojbu njegove ljudske kvalitete. Jean Leclant u svojoj monografiji, dakako, nije imao namjere da razrješava bilo kakve etičke dileme sposobnog tebanskog guvernera: njegov je cilj bio da pažljivim sabira-

njem svih dokumenata koji se izravno ili posredno odnose na Montuemhata, predloži povijesnu dokumentaciju na osnovu koje će biti moguće stvoriti objektivnu sliku ne samo o jednoj zanimljivoj ličnosti, nego i uočiti presjek čitave jedne, za egipatsku povijest, ključne epohe.

Knjiga je podijeljena na uvod, pet poglavlja (I: Statue i statuete Montuemhata, II: Razni spomenici, III: Grob u Assasifu br. 34, IV: Natpisi, V: Ime i naslovi Montuemhata), zaključak (funkcije i uloga Montuemhata) a na kraju se nalazi iscrpni index sa deset dijelova (božanstva, velike historijske epohe, imena vladara, imena privatnih osoba, index naslova, imena mjesta, komentirane riječi ili izrazi, grafije i problemi gramatike sa statistikom, opći index, muzeji i zbirke). Gotovo svi navedeni dokumenti doneseni su i u foto-reprodukcijama.

Kolikogod je, kao što se vidi po ovom kratkom prikazu sadržanih materijala, iscrpan, Leclantov rad ima ograničene ambicije. On se izričito usteže od pokušaja da stvara biografiju Montuemhata: »Treba priznati — kaže Leclant — da 'idealni' aspekt, pod kojim se u svojim spomenicima Montuemhat nastojao prikazati bogovima, a time i potomstvu, onemogućava pisanje njegove biografije u onom smislu u kojem bi to moderni povjesničar podrazumijevao. Usprkos brojnosti dokumenata koje smo sakupili, ostaje svejedno teško precizirati prirodu funkcije i uloge Montuemhata«. Iako zaista nije predložio nikakvu biografiju, Leclantov rad je ipak u izuzetno velikoj mjeri pridonio definiranju Montuemhatove povijesne uloge a i razbijanju nekih zabluda o njegovoj ličnosti, koje su se uvukle u gotovo sve preglede egipatske povijesti.

Leclantovom studijom definitivno je utvrđeno u kojim se vremenskim i političkim rasponima kretala uloga Montuemhata. U kronološkom slijedu, njegova pojava na povijesnoj pozornici kao »princa Grada« (što znači Tebe) i »Četvrtog proroka Amona« zbiva se u vrijeme Taharke, pretposljednog vladara XXV etiopske dinastije, dok se njegovu eventu-

alnu pojavu u vrijeme Taharkinih pretahodnika ne može zadovoljavajućom dokumentacijom potvrditi. Dalje je sigurno utvrđeno da on svoju funkciju, pod drugim naslovom, zadržava i za asirske okupacije: Anali Asurbanipala govore o Monti-in-en-heu kao jednom od šarrua (prinčeva) koje je u Egiptu investirao Assarhadon. Donju granicu, terminus ante quem non, kojom završava karijera ovog funkcionera, Leclant pomiče sa dosada utvrđene IX god. vladanja prvog faraona XXVI Saiske dinastije Psametiha I (prema »Steli usvojenja Nitokris«), na XIV ili XVI god. vladanja istog vladara prema novootkrivenom natpisu u Uadi-Kasusu. Leclant utvrđuje također, da, uz izuzetak jednog diskutabilnog dokumenta iz muzeja u Aberdeenu po kojem bi se Montuemhat javio u Delti uz Psametiha I, sve ostalo govori da je njegova aktivnost bila vezana isključivo uz Tebu i južni Egipat: on nije nikada obavljao nikakve dvorske funkcije, sve njegove titule u vezi s dvorom jesu čisto honorifikarnog karaktera, nikada nije bio u vezi ni s dvorom tzv. »Božanskih obožavateljica Amona« koje od Etiopske a zatim i za Saiske dinastije, stoje u direktnoj vezi s vladajućom porodicom, potiskujući nekada moćnu funkciju »Prvog proroka Amona«. I upravo je, kako zorno proizlazi iz izvanredno prezentirane Leclantove dokumentacije, takav položaj jednog lokalnog, regionalnog funkcionera, koji se uporno brinuo, kako sam kaže u brojnim spomenicima, za »prosperitet svoga kraja«, ostajući po strani dinastičkih perturbacija, omogućio Montuemhatu njegovu igru vage, njegovo laviiranje koje ga je održalo tako dugo i u tako različitim vremenima na funkcijama i častima.

Tko je bio, kakvog je porijekla bio taj spretni funkcioner koga su u njegovu kraju, čine se, štovali gotovo kao kralja, a on se, što pokazuju njegove izvanredno bogate donacije, u pojedinim prilikama, tako i ponašao? Dugo je vremena, na osnovu njegove ikonografije, prevladavalo uvjerenje da je Montuemhat crnac, Afrikanac, koji je u Egipat došao s

Etiopskom dinastijom. Leclant najprije upozorava da se i o Etiopljanima ne može govoriti kao crncima već samo kao Hamitima sa stanovitim negroidnim tendencijama, a zatim, ilustrirajući njegovu genealogiju u pet generacija, dokazuje da je M. zapravo bio autentični Tebanac, potomak stare tebanske administrativne i religiozne aristokracije (njegov pradjed i djed su »Guverneri Grada i veziri«, zatim »Proroci Amona«, a otac je i »Prorok Montua«, starog Tebanskog boga, koji je štovan još prije pojave Amona) dok samo bračnim vezama (jedna od njegovih supruga je etiopska princeza) dolazi u rodbinski odnos s etiopskim vladarima. Znači, zaključuje Leclant, M. je bio Tebanac koji se priklonio Etiopljanima. To mu, uostalom, nije moralo biti ni teško, budući da su Etiopljani zapravo nosioci amonske ortodoksije, napose drage upravo tebanskim aristokratskim krugovima. A što se tiče njegovih negroidnih crta, Leclant upozorava s pravom na jednu dobro poznatu činjenicu: u Egiptu crte vladara često određuju stil epohe (dovoljno je prisjetiti se u kojoj mjeri crte Amenofisa IV utječu na čitavu likovnu umjetnost amarnskog vremena) pa se zato i negroidni aspekt Montuemhatovih statua i statueta može lako objasniti utjecajem fizičkog izgleda vladajućih etiopskih suverena.

Na ovom mjestu nije moguće ulaziti u sve povijesne probleme što ih otvara i raspravlja Leclantova studija. Moguće je, na kraju, još samo upozoriti od kolikog su značenja, za studij egipatske povijesti i civilizacije takove monografije. Iako se već tokom više od jednog stoljeća stvara egiptološki bibliografski fundus, Leclantova knjiga je na svoj način i nešto sasvim novo: ona je jedan od prvih pokušaja da se sa svih strana osvijetli jedna za političku povijest Egipta značajna ličnost; a budući da se u Egiptu, sva politička aktivnost prelamala kroz odnose pojedinaca s bogovima, dobivamo tako i fundamentalni materijal za studij problema od najšireg značenja.

Petar Selem

S. A. TOKAREV, RELIGIJA V ISTORII NARODOV MIRA, Moskva 1964, str. 559.

Napokon je i u Sovjetskom Savezu obraćena pažnja na činjenicu da se antireligiozna akcija ne može voditi bez solidne naučne pripreme.¹ Zato je u navedenoj knjizi istaknuto da se u njoj »po prvi put u sovjetskoj literaturi daje dosljedni opći pregled religija raznih naroda i zemalja«, pri čemu pisac »analizira bogati materijal, što su ga sakupile etnografija i arheologija, 'svete' knjige i bogoslovsku literaturu svih mogućih pravaca« (str. 2), s čime se potpuno slažemo.

Pisac — poznati sovjetski etnograf — daje popularni prikaz glavnih religija, koje su postojale i koje i danas postoje u svijetu, a da pri tom jasnoća izlaganja ne ide na štetu naučne analize. On ispravno ističe da je utvrđenje »zemaljskih stvarnih korijena« religije mnogo važnije nego li opisivanje dogma i obreda, ali da se pri tom ne smije upadati u krajnost i tražiti u svakoj dogmi i obredu neki materijalni sadržaj, smetnuvši s uma da područje religiozne ideologije ima svoju relativnu samostalnost. On se u svom izlaganju drži ove osnovne smjernice, pa njegova knjiga predstavlja doista ozbiljan doprinos oskudnoj literaturi na tom području.

Ali... Ima nekoliko takvih »ali«! Zadržat ćemo se samo na onima koje bi, prema našem mišljenju, valjalo ukloniti da knjiga dobije još više na vrijednosti.

Prva se primjedba odnosi na arhitektonsku kompoziciju gradiva, s obzirom na cilj koji ona mora postići u obliku određenog antireligioznog utjecaja. Gotovo 40% sadržaja posvećeno je izlaganju religija naroda koji su živjeli na stupnju prvobitne zajednice, nešto više — ravnih 40% — otpada na »narodno-državne religije« i samo 16% na »svjetske religije« — budizam, kršćanstvo i islam (ostatak od 7% obuhvaća zaključke i bibliogra-

¹ Kod nas se to dogodilo ravno pred deset godina. Usp. O. Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva* — Uvod u historiju religija, Zagreb 1954.

fiju). Budući da su prosječnom čitaocu svjetske religije bolje poznate od ostalih i da za ispravno shvaćanje ostalih vjervanja valja imati etnografsku, sociološku i historijsku naobrazbu, to će tumačenje »zemnosti« religija u pojedinim konkretnim društvima imati utoliko veći efekt, ukoliko se osniva na otprije poznatom materijalu. Zato bi baš obratna proporcija u raspodjeli gradiva bila svakako efikasnija.

Drugi je propust taj da se — s izuzetkom budizma — ne prikazuju društveni uvjeti koji su od religija objavljenih po prorocima, kao što su prakršćanstvo i islam, stvorili državne religije. S obzirom na kršćanstvo, taj se prelomni moment pripisuje političkoj dalekovidnosti i oportunističkom cara Konstantina i njegovih nasljednika, a da se ne utvrđuju društveni uvjeti, a naročito uloga svećenstva, odnosno episkopa, kao i činjenica da su općine zbog svoga bogatstva već u IV st. bile de fakto u sastavu eksploatorske klase u rimskoj državi i da su činile koncesije u dogmama i ritualu drugim njihovim pripadnicima, kako bi ih pridobili za sebe, ne primoravajući ih da se odreknu ugodnosti u svom načinu života.

Što se tiče kršćanstva, valja još napomenuti da udara u oči činjenica kako ni u ovoj knjizi nema čak ni u bibliografiji spomen o Klausneru i njegovim radovima: *Isus iz Nazareta* i *Od Isusa do Pavla*. To je važno zato što su zaključci mitološkog pravca, koji dokažu da je kršćanski bog proizvod mita, teži za prihvatanje od strane prosječnog čitaoca, nego oni historijskog pravca, koji se pridržavaju Engelsove opaske iz *Priloga historiji ranoga kršćanstva*, da je Bauer dopustio sebi »veliku slobodu« u izlaganju historije i da kod njega, na taj način, »iščezava i svaka historijska pozadina za novozavjetne priče o Isusu«, i koji, nadalje, smještavaju pojavu Isusa u društvenu okolinu Palestine, dok proroka nove religije vide u pojavi Pavla iz Tarza. I baš s obzirom na veću mogućnost prihvatanja ove historijske teze, bilo je potrebno kritički se pozabaviti materijalom koji Klausner iznosi i koji

potječe iz židovskih izvora, prvenstveno iz Talmuda, jer zato nije dovoljno konstatirati da se »u židovskom Talmudu navodi kažnjavanje propovjednika Isusa ben Pandere (sina Pandire)«, ali da nije jasno u kakvom je ovaj podatak odnosu »prema evandeoskom Isusu« (467).

U prikazu islama nije istaknuto koji su društveni korijeni Muhamedove propovijedi, jer nejasne napomene »da se počela osjećati potreba ujedinjavanja« koja se odrazila u ideologiji, kao i to da je Muhamedova aktivnost »odgovarala društvenoj potrebi« (512—513), govore doista premalo. Izlaganje bi bilo mnogo jasnije kad bi se prikazali složeni odnosi koji su postojali između eksploatora i eksploatiranih u Meki i Jatribu (kasnije Medini), između ta dva grada koja su bila u neprestanom sukobu, kao i između njih i Beduina koje su eksploatirali bogati stanovnici ovih gradova.

Izlaganje postaje sve sažetije, što se više približava kraj knjige, tako da se prikaz pojedinih sekta u okviru svjetskih religija de fakto pretvara u njihovo nabranje, mjesto da se istaknu materijalni i ideološki korijeni njihova postanka. Kako smo već ranije istakli, to je prirodna posljedica takve raspodjele gradiva kakva je u ovoj knjizi provedena.

Oleg Mandić

MIFOLOGIČESKI SLOVAR, Leningrad 1961, str. 292. KRATKI NAUČNO ATISTIČESKI SLOVAR, Moskva 1961, str. 642.

Ova dva rječnika, od kojih je prvi izašao kao drugo izdanje, potvrđuju da se zaključci CK Komunističke Partije Sovjetskog Saveza iz god. 1954. o obnavljanju ateističkog pokreta provode u djelo.

Aktivnost uperena protiv religioznih naziranja nije samo stvar sovjetskih naučnih radnika, već je od velikog interesa za sve napredne pokrete u svijetu. Naročito ako se shvati i golem nerazmjer, koji na kugli zemaljskoj postoji između

onih koji vjeruju i koji su članovi neke religiozne organizacije na jednoj, a ateista na drugoj strani, onda postaje jasno kako je golem posao koji stoji pred ovim drugima i kako su oni osjetljivi na adekvatnost i uspješnost svakog pokušaja koji se poduzima na području borbe protiv religije. Jasno je da se iz takvog aspekta oštrije osjeća uspjeh ili neuspjeh svakog takvog pothvata s obzirom na njegovu efikasnost u odnosu na ostvarivanje osnovnog cilja.

I jedan i drugi rječnik ispunjuju veliku prazninu koja postoji na tom području i već samim svojim izlaženjem, naročito što se tiče onoga drugog, »naučno ateističkog«, opravdavaju trud koji je u njih uložen. Samo — postavlja se pitanje: nije li u sadašnjim uvjetima naučnih dostignuća na području sociologije i historije religija bilo moguće taj posao bolje uraditi?

Ovo naročito vrijedi za Mitologijski rječnik. On obuhvaća samo mitologiju starih Grka i Rimljana, a očekivalo bi se da će u njemu biti dan pregled mitologija svih glavnijih religioznih vjerovanja ili barem onih koja utječu na život ljudi evropske civilizacije. I ono što je u njemu dano u velikom broju slučajeva ne razlikuje se od drugih djela takve vrste koja su izašla na Zapadu, kao što je npr. P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie Grecque et Romaine*, Paris 1951, str. 576, nego čak za njima i zaostaje bilo načinom obrade, bilo naučnom aparaturom. Dok francuski rječnik ima tri veoma pomno izrađena indeksa — 1. genealoških tablica, 2. mitskih, geografskih i historijskih naziva i 3. predmeta, kojima se bave mitovi, svega toga u ovom rječniku nema. Ali najgora je ona zajednička osobina, što je oba rječnika imaju i što je jedan mitologijski rječnik s »naučno-ateističkim« pretenzijama ne bi smio imati. A ta je — potpuni nedostatak svakog prikaza društvenih izvora iz kojih su nastali pojedini mitovi. Tako npr. dvije i pol strane posvećene su detaljnom opisanju raznih varijanata i komponenata mita o Tezeju, ali nema ni jedne riječi o tome kako je taj mit izraz određenih društvenih pro-

mjena u Atici, što je još Engels istaknuo u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države*. U članku doduše je riječ o tome da »mitovi pripisuju ujedinjenje Atike Tezeju itd.«. Ali za jednog prosječnog čitaoca bilo bi mnogo važnije znati da se u tom mitu u prvom redu odražuju trgovinski odnosi što ih stanovništvo Atike razvija s obalama Egejskog i Crnog mora kao i procesi klasnog raslojavanja, kojima je ono podvrgnuto. A taj prigovor važi i za druge mitove koji su navedeni u rječniku. On je potencijalno time, što se u njemu na više mjesta navodi da su pojedini kultovi preneseni iz jednih zemalja u druge, kao što se npr. dogodilo s obožavanjem Dionisa, a da nisu spomenuti društveni uvjeti, koji su izazvali tu selidbu. Na taj način čitalac dobiva dojam da su mitovi i kultovi, koji njima odgovaraju, nešto apsolutno samostalno i nepovezano s ostalim društvenim zbivanjima. Valja priznati da na današnjem stupnju naučnog razvitka nije moguće uvijek provesti analizu društvenog porijekla mitova, ali onda treba to uraditi ondje, gdje se može.

»Naučno-ateistički« rječnik, iako su mu autori dali naziv »mali« unatoč njegovu impozantnom obimu od gotovo 650 strana, izbjegao je veći dio gore navedenih prigovora, iako bi potpisani volio da su pojedina vjerovanja reljefnije prikazana pomoću sociologijskog i historijskog materijala. Na kraju se nalazi popis imena svih naučnih radnika koji su u njemu spomenuti.

Valja istaknuti da mu je cilj prikazati u enciklopedijskom formatu sve što se dosada uradilo na području antireligiozne aktivnosti. To je prva publikacija takve vrste i stoga je dragocjena za svakoga koji se bavi tom problematikom.

S obzirom na svrhu, koju se mislilo postići izdavanjem takvog djela, valja skrenuti pažnju na nekoliko primjedbi. U prvom redu ni u kršćanstvu, ni u budizmu, ni u islamu nije pokazan proces, kojim te objavljene religije postaju od ideologija eksploatiranih državnim vjerama i zašto od toga dolazi. Istina, za kršćanstvo je dano nešto materijala, iz kojega *stručnjak* može da sebi izvede

odnosne zaključke, ali prosječnom čitaocu nikako ne može postati jasno zašto rimska vlast najprije progoni kršćane, a zatim prihvaća njihovu religiju kao jedan od stupova državnog uređenja.

Budući da je u tim procesima odsudnu ulogu odigralo svećenstvo očekivalo se s pravom da će se nešto naći pod tom natuknicom, ali mu je ondje posvećeno samo 18 redaka, a da pri tom uopće nije spomenuta klasna uloga svećenstva kao pripadnika eksploatacijskih klasa u raznim konkretnim društvima.

Osim toga, stječe se dojam da se na nekim mjestima izbjegavalo isticati pozitivne strane neke pojave. To važi npr. za mormone, kojima kraj svih njihovih nedostataka i reakcionarstva ipak nije objektivno nepriznavati marljivost, kojom su oni pustinijske krajeve na Zapadu SAD pretvarali u plodne.

Kojiput postoji težnja da se prešute neki događaji, koji se smatraju neugodnima. Npr. u natuknici *Ateizam u SSSR* čitamo: »Ali za prvih godina poslije rata, u doba kulta ličnosti, naučno ateistička propaganda nije bila provedena u onom razmjeru kako je to tražila potreba za njom.« A mi bi volili da su navedene konkretne činjenice zašto je do toga došlo, a ne da se ovo zapostavljanje pripisuje mitu — kultu ličnosti, što baš nije zgodno za riječnik, koji sebi postavlja kao zadatak baš borbu protiv mitova.

S obzirom na kršćanstvo, pisci dotičnih članaka su se opredijelili za školu, koja smatra da je Isusova pojava mit. Priznajući svakome nepovredivost naučnog uvjerenja, ipak je teško oteti se dojmu da bi efikasnije bilo propagirati među vjerujućima paulističku tezu, prema kojoj bi Pavao iz Tarza bio osnivač kršćanstva, a Isus vođa jedne male židovske sekte, o čemu ima podataka u Talmudu.

Napadno je da u literaturi, koja je navedena uz natuknicu kršćanstvo, nije ni ovdje obraćena pažnja na radove J. Klausnera *Isus iz Nazareta* i *Od Isusa do Pavla*, iako oni to zaslužuju zbog pozivanja na židovske izvore i po dubini

njihove analize, naročito poslije kasnijih nalaza u Kumranu.

Događa se da nije razumljiv kriterij, po kojemu je sastavljen alfabetar. Tako npr. više od dva stupca je posvećeno Leninovu djelu *Materijalizam i empiriokritičizam*, iako bi to bilo razumljivo da se radi o rječniku filozofije, dok nema natuknice o Tezeju pod svim trim nazivima što ih ima na ruskom — Tezej, Tesej, Fesej, ni o Argonautima, a spomenuti su Tetida i Terminus, koji po svojem mitskom značenju zaostaju za tim herojem i mitom.

Oleg Mandić

RAD ODSJEKA ZA POVIJEST NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U ZAGREBU (JUGOSLAVIJA)*

Odsjek za povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obuhvaća šest samostalnih katedara: dvije za nacionalnu historiju (hrvatska povijest i povijest naroda SFRJ), tri za opću historiju (Stari, Srednji i Novi vijek) i jednu za pomoćne historijske nauke. Osim posljednje, sve su te katedre — u okviru postojećega nastavnog plana — popunjene dovoljnim brojem nastavnika (3 redovna profesora, 3 izvanredna profesora, 4 docenta, 1 predavač i 4 asistenta). Nastavni je plan, naime, tako zasnovan da je slušač u toku 4 godine dužan upisati određeni minimalni broj semestara iz svakog predmeta, pa se prema tome ni jedan predmet, u pravilu, ne predaje u obliku jednoga cjelovitog kursa nego više ili manje specijalnih kolegija.

Premda se posljednjih godina češće isticala potreba za osnivanjem jednoga historijskog instituta na Fakultetu, do toga nije dosada došlo iz više razloga, prvenstveno financijskih. Neku naknadu za takav institut daje svojim radom godišnjak Povijesnog društva Hrvatske

* Ovaj članak izašao je u časopisu »Sovetskoe slavjanovedenie« 1967, br. 3, po narudžbi redakcije. Budući da su se u ruskom prijevodu potkrale neke pogreške, donosimo ovdje tekst prema originalu. Redakcija

»Historijski zbornik«, koji izlazi od 1948. i usprkos svome godišnjem izlaženju ima sva bitna obilježja jednoga znanstvenog časopisa (opsežan kritički dio!). Rad spomenutog društva, koje svojim savjetovanjima, simpozijima i seminarima razvija danas vrlo zapaženu djelatnost, kao i njegov časopis, značenje kojega nije ograničeno na republički okvir, rezultat su, u prvom redu, napora i zalaganja članova ovog Odsjeka (prof. J. Šidak, urednik Hist. zbornika od 1948. do danas; izv. prof. M. Gross, predsjednik Povijesnog društva; predavač I. Kampuš i doc. Lj. Boban, tajnici toga društva; doc. I. Karaman i dr.).

Uza sve to što redakcija Hist. zbornika donekle usmjerava znanstveni podmladak u njegovu radu, ipak na Odsjeku nema neke kolektivne organizacije znanstvenog rada kao što nema ni institutskih oblika takva rada. Prema tome, taj rad ima izrazito individualno obilježje. To vrijedi i za povremeno izdavane »Radove Odsjeka za povijest«, od kojih je dosada izašlo svega pet brojeva (1959—63).

Pojedini članovi Odsjeka daju svojim prinosom dosta jako osobno obilježje hrvatskoj historiografiji u današnjoj fazi njezina razvitka. Općenito se može reći da težište njihova rada leži doduše na povijesti XIX i XX stoljeća, ali je uza sve to njihov prinos medievalistici znatan i u nekom pogledu, štaviše, jedinstven. Izv. prof. Nada Klaić je danas nesumnjivo najplodniji hrvatski medievalist, koji stalno otvara ili pokreće različite probleme, dosada često zanemari-vane. Plod je tog rada opsežan cjelovit prikaz hrvatske povijesti do XII st., a njemu treba uskoro da slijedi i nastavak do g. 1526, s kojom počinjemo našu novovjeku povijest. J. Šidak, koji je svoj znanstveni razvoj započeo kao medievalist, istražuje i dalje problem heretičke »crkve bosanske«, u najtješnjoj vezi s problematikom bogumilstva i srednjovjekovnih sekta uopće. I. Kampuš proučava napose drevnu prošlost Gradeca (Zagreba), a T. Raukar sporni problem bosanske ćirilice.

Pojedina pitanja, uglavnom u vezi s ekonomsko-socijalnim razvitkom XVI—

—XVIII st., proučavaju as. J. Adamček (hrvatsko selo pred bunu 1573), N. Klaić (seljačke bune XVII st.), I. Karaman (seljačka buna 1755. i dr.) i J. Šidak (problem sela u uroti P. Zrinskoga, o čemu je došlo do njegove diskusije s N. Klaić i B. Grafenauerom).

Kao i inače u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, tako se i na ovom Odsjeku poglavita pažnja sve više obraća hrvatskoj povijesti u XIX i XX stoljeću. Prof. V. Bogdanov, koji se do objavljivanja svoje knjige o političkim strankama u Hrvatskoj (1958) bavio uglavnom događajima g. 1848. i njihovom prethistorijom, prenio je svoj interes na noviju povijest (narodni pokret 1903). J. Šidak je od 1960, suprotstavljajući se nekim osnovnim shvaćanjima Bogdanova, dao više rasprava o razdoblju ilirskog pokreta i Četrdesetosme, a i J. Adamček je objašnjenju potonje prinio zapaženu studiju o narodnim gardama. I. Karaman se potpuno posvetio proučavanju ekonomskog razvoja u hrvatskim zemljama u XIX st. i na početku XX stoljeća. Pojava nacionalno-radikalne Stranke prava od 1860. dalje predmet je više priloga doc. Lj. Kuntić i M. Gross, koja je, osim toga, svojim radovima o radničkom i socijalističkom pokretu u Hrvatskoj položila temelj njegovoj znanstvenoj obradi. To isto vrijedi i za njezine rasprave o hrvatskoj politici u predvečerju Prvoga svjetskog rata, na koje se razdoblje odnosi i jedna studija doc. R. Lovrenčića o shvaćanjima Frana Supila. Tako velik broj monografskih radova iz razdoblja poslije 1848. omogućio je, najzad, izradu većega kolektivnog prikaza hrvatske povijesti od 1860—1914, koji ovih dana ulazi u štampu (autori: J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić).

Ako se, u skladu s osnovnim tendencijama tadašnjega političkog razvoja i s pojačanim interesom za međunacionalne odnose u našem današnjem javnom životu uopće, osobita pažnja u spomenutim radovima iz XIX st. i početka XX. st. obraća upravo nacionalnom problemu, to ova konstatacija daje pogotovu osnovni pečat radovima doc. Lj. Bobana o spo-

razumu Cvetković-Maček (1939) i razdoblju vladavine M. Stojadinovića.

Izvan okvira hrvatske povijesti, koja je, međutim, po svojim problemima od kraja XVIII st. u isto vrijeme i izrazito južnoslavenska, kreće se rad as. Lj. Doklešića o prošlosti Makedonije. U spomenuti okvir ulaze jednim svojim dijelom i prilozi prof. M. Suića o prošlosti hrvatskih primorskih krajeva u antikno doba.

Za razliku od hrvatske povijesti, u kojoj se što prije nastoje popuniti brojne praznine koje nam je u nasljeđe ostavila građanska historiografija, na općoj se povijesti radi izvorno vrlo malo. Izv. prof. M. Brandt priprema već duže vremena prvi domaći priručnik za opću povijest srednjeg vijeka a prijevodu Grekovičeve »Kijevske Rusi« dodao je 1962. pregled ruske povijesti do XV stoljeća. J. Šidak i V. Bogdanov obradili su mnoge probleme u opsežnom referatu »Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg« za XI Internac. kongres historijskih nauka u Stockholmu (1960), napisanom u zajednici sa slovenskim historičarom F. Zwitterom.

Uzme li se sve ovo u obzir, može se reći da je Odsjek za povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu postao jedno od najvažnijih žarišta historijske nauke ne samo u Hrvatskoj nego i u Jugoslaviji. iako se njegov istraživački rad ne odvija u nekim institutskim oblicima. Po nekim svojim rezultatima, osobito iz novije hrvatske povijesti, i po »Historijskom zborniku«, koji je prvenstveno plod nastojanja nekih njegovih članova, taj Odsjek zauzima, štaviše, jedinstveno mjesto u razvoju hrvatske historiografije.

Ovo njegovo značenje dolazi u najnovije vrijeme do izražaja u uvođenju 2-godišnjega postdiplomskog studija iz nacionalne povijesti XIX i XX st. za mlade adepte historijske nauke.

Decembar 1966.

Jaroslav Šidak

Ispravi! U prošlom svesku HZ (XVIII, 1965) ima nekih štamparskih pogrešaka i netačnih podataka koji nam nameću dužnost da ih naknadno ispravimo.

Na prvom mjestu treba da ispravimo netačno saopćenje, prouzrokovano nedovoljnom upućenošću o radu svih sekcija na posljednjem kongresu jugoslavenskih historičara u Sarajevu od 16. do 18. XI 1965, prema kojemu u IV sekciji nije pročitani ni jedan od prijavljenih referata iz Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, jer referenti, tobože, »nisu ni stigli na kongres« (str. 413). Međutim, u toj sekciji podnijeli su svoje referate Ivan Jelić, O značenju I konferencije Komunističke partije Hrvatske za njen dalji razvoj, i M. Uradin, Rad članova KPJ u emigraciji između dva rata. — Među referatima održanim u III sekciji izostavljen je referat člana istog instituta Elze Tomac, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema aneksiji Bosne i Hercegovine, u kojem je ona rezimirala svoju opsežniju raspravu objavljenu kasnije u časopisu Instituta (br. 10, 1967).

Na str. 415 omaškom je u naslovu knjige »Historiographie yougoslave 1955-65«, predložene XII Internac. kongresu historijskih nauka u Beču, prva riječ zamijenjena riječju: Bibliographie. Na prethodnoj strani (414 dolje) naslov je tačno naveden.

Prezime Koste Vojnića (!) na str. 379 treba oba puta ispraviti u: Vojnovića.

U tekstu priloga: »Hrvatska historiografija 1955-65«, koji je prepun bibliografskih podataka, pogreške se, dakako, nisu dale uvijek izbjeći. Tako, na str. 13, 10. red odozdo, treba da stoji: HP VI, 1960, (godina je tačna!) mjesto: VII, a na str. 40, 15. red odozdo, treba u naslovu rasprave V. Novaka riječ »dodilo« ispraviti u Nodilo (u tekstu nije ovo prezime spomenuto).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.